

Ўзбекистон Республикаси Олий ва Ўрта махсус таълим вазирлиги

Калбаева Ҳури Жўраевна

МАКТАБГАЧА ТАРБИЯ МАХСУС МЕТОДИКАСИ

**(педагогика олийгоҳлари дефектология факультети талабалари учун
дарслик)**

Билим соҳаси

Бакалавриат йўналиши

Ўқитувчилар тайёрлаш ва педагогика фани

Тошкент 2007 йил

Ўзбекистон Республикаси Олий ва Ўрта махсус таълим вазирлиги

МАКТАБГАЧА ТАРБИЯ МАХСУС МЕТОДИКАСИ

Тақризчилар:

У.Файзиёва
А.Авлоний номи ХТХМОМИ проф. п.ф.н.
Д.Нуркелдиева
Болалар ижтимоий мослашуви маркази мутахассиси
М.Хамидова
Низомий номидаги ТДПУ доц. п.ф.н.

2007

Аннотация

Калбаева Х.Ж. Специальная методика дошкольного воспитания. Учебник для студентов дефектологических факультетов педагогических вузов.

Данный учебник предназначен для студентов дефектологических факультетов педагогических вузов. В учебнике раскрыты цели, задачи, принципы, содержание, методы и приёмы работы по методике дошкольного воспитания детей с нарушениями слуха. В частности, в пособии освещены особенности развития речи глухих дошкольников, методы и приёмы развития устной, письменной, дактильной формы речи, особенности коррекционно-педагогической работы.

Калбаева Х.Ж. Мактабгача тарбия махсус методикаси. Олий педагогика ўқув юртлирининг дефектология факультетлари учун дарслик.

Мазкур дарслик олий педагогика ўқув юртлири дефектология факультетлари учун мўлжалланган. Дарсликда эшитишда нуқсонли бўлган мактабгача ёшдаги болаларга таълим беришнинг мақсади, вазифалари, тамойиллари, метод ва услублари ёритилган. Хусусан, эшитмайдиган болалар нутқий ривожланишнинг ўзига хослиги, оғзаки, ёзма, дактил шакллари йўстириш йўллари, коррекцион ишнинг хусусиятлари ҳақида баён этилган.

КИРИШ

Таълим соҳасидаги ислохотларни ҳаётга татбиқ қилиниши, махсус таълим муассасаларида таълим-тарбия жараенини такомиллаштиришни, унинг сифати ва самарадорлигини оширишни, ҳаёт билан алоқасини мустаҳкамлашни тақозо этмоқда. ҳар томонлама камол топган фуқароларни тарбиялаш механизминини яратиш мақсадида яратилган Кадрлар тайерлаш Миллий Дастурида янги талабларга жавоб берадиган педагогик кадрлар тайерлаш, ўқув стандартларини яратиш ва янги ўқув дастурлари устида ишлаш, таълим тизимини тузилиш ва мазмун жиҳатдан ислох қилиш вазифалари айни пайтда таълим ходимларининг олдида турган асосий вазифалари этиб белгиланган.

Шу нуқтаи назардан эшитишда нуқсони бўлган болалар она тилини шакллантириш, шу жумладан боғланган ва сўзлашув нутқни, талаффуз, грамматик жиҳатларини ривожлантириш ишининг мазмуни ва услубларини қайта кўриб чиқиш талаб этилмоқда.

Фалсафанинг тил ва уни онг билан боғлиқлиги ҳамда тил - борлиқ белгилаш воситаси ҳақидаги назариялари она тилини ривожлантиришнинг методологик асосини ташкил этади. Л.С.Виготский, А.Н.Леонтьев, А.В.Запорожецларнинг шахсни тарбиялашдаги ижтимоий муҳитнинг роли, мактабгача коррекцион таълим жараенининг бирлиги, шахсни тарбиялашда турли фаолиятларнинг тутган ўрни, шунингдек ривожланишдаги нуқсонни коррекциялашда махсус педагогик шароитни яратиш зарурлиги тўррисидаги назариялар мазкур ишнинг методологик асосини ташкил этади.

Тил - муҳим мулоқот воситаси бўлиб, жамоа бўлиб ишлаш жараенида тилга эҳтиёж бўлганлиги сабабли у пайдо бўлган. Л.С.Виготский ва С.А.Зиковлар, Л.П.Носкова, В.Рахманова, Л.Муминова, Р.Шомахмудова, П.Пулатова, У.Файзиева, Ф.Алимходжаевалар тадқиқотларида тилнинг энг асосий функциялари этиб коммуникация ва билиш функциялари эътироф этилган.

Ўрта аср шарқининг машҳур мутафаккири Абу Носр Форобий инсонга ҳос ҳамда унинг маънавий юксалишида муҳим аҳамият касб этувчи тафаккур ва нутқнинг ривожланиши таълим тарбиянинг асосини ташкил этувчи муҳим жараен деб эътироф этган.

Турк дунесидаги миллий уйғониш даврининг энг йирик мутафаккирларидан бири Юсуф Хос Хожиб инсоннинг улуғлиги ақл-идроқи, сўзлаш қобилияти, билими, ўқуви, хунарга

эғалигидадир дейди. Юсуф Хос Хожиб инсонда уқув идрок ва билим сўз орқали намоен бўлишини айтади. У дейди: Уқувга, билимга бу тил таржимондир, Кишини еритувчи деб йўриқ-равон тилни бил.

Ўзбек педагогикасининг етук намоендаси А.Авлоний тилга, маданиятга муҳаббат ҳар бир кишининг ҳалқига бўлган муҳаббати деб билади. «ҳар бир миллатнинг дунеда борлигин кўрсатдурғон тарозисидур. Ақл соҳиблари кишининг фикр ва ниятини, илм ва қувватини, қадр ва қимматини сўзлаган сўзидан билур», -деб езади адиб.

Филолог-олим Р.Сирожиддинов «Кишидаги барча яхши фазилатлар-тилнинг махсули. Она тилин севиш, пухта ўрганиш, ҳосил қилинган малакаларни адабий талаффуз ва имло қоидаларига мувофиқ амалда тўғри қўллай билиш маданийлик белгисидир. Маданий нутқ эса орфоэпия, орфография ҳамда услуб талабларига мувофиқ сўзлаш, езишдир. Она тилимизни мукамал ўрганиш, биллурдек мусаффо сақлаш, камол топтириш миллий тилимиз, халқимиз, Ватанимизга бўлган муҳаббатимизнинг рамзидир», -дейди.

Кейинги йилларда, эшитишда нуқсон бўлган болаларга нутқий мулоқот асосида она тилини ўргатиш тизимининг жорий этилиши, предмет-амалий фаолиятнинг кенг қўлланилиши, эшитиш қобилиятини ривожлантириш бўйича ишни самарали ташкил этилиши муносабати билан уларнинг нутқий ривожланишнинг савияси сезиларли юксалди. Бундай шароитларда нутқнинг грамматик жиҳатдан тузилиши яхшиланди.

Шу билан бирга қар болалар томонидан нутқни ўзлаштирилиши мураккаб ва долзарб муаммолардан бири бўлиб қолмоқда. Мазкур муаммони ҳал қилиш учун чуқур психологик ва педагогик изланишлар олиб борилиши талаб этилади. Кўп йиллик педагогик изланишларда: қар болаларнинг ўқув ва ўйин, меҳнат ва бошқа амалий фаолиятлари фаолияти кузатиб борилди. Амалий фаолият ва таълим жараёнида қўлланиладиган кўргазмали қуроллар ва дидактик ўйинлар, илмий-методик адабиётлар ўрганиб чиқилди, таҳлил қилинди, болалар мактабгача тарбия муассасасининг дастури таҳлил қилинди, болалар р ишлари ўрганилди, илгор педагоглар тажрибаси ўрганиб чиқилди ва умумлаштирилди.

Турк дунесидаги миллий уйғониш даврининг энг йирик мутафаккирларидан бири Юсуф Хос Хожиб инсоннинг улуғлиги ақл-идроқи, сўзлаш қобилияти, билими, ўқуви, хунарга эғалигидадир дейди. Юсуф Хос Хожиб инсонда уқув идрок ва билим сўз орқали намоен бўлишини айтади. У дейди: Уқувга,

билимга бу тил таржимондир, Кишини еритувчи деб йўриқ-равон тилни бил.

Ўзбек педагогикасининг етук намоендаси А.Авлоний тилга, маданиятга мухаббат ҳар бир кишининг ҳалқига бўлган мухаббати деб билади. «ҳар бир миллатнинг дунеда борлигин кўрсатдурғон тарозисидур. Ақл соҳиблари кишининг фикр ва ниятини, илм ва қувватини, қадр ва қимматини сўзлаган сўзидан билур», -деб езади адиб.

Филолог-олим Р.Сирожиддинов «Кишидаги барча яхши фазилатлар-тилнинг махсули. Она тилин севиш, пухта ўрганиш, ҳосил қилинган малакаларни адабий талаффуз ва имло қоидаларига мувофиқ амалда тўғри қўллай билиш маданийлик белгисидир. Маданий нутқ эса орфоэпия, орфография ҳамда услуб талабларига мувофиқ сўзлаш, езишдир. Она тилимизни мукамал ўрганиш, биллурдек мусаффо сақлаш, камол топтириш миллий тилимиз, халқимиз, Ватанимизга бўлган мухаббатимизнинг рамзидир», -дейди.

Кейингги йилларда, эшитишда нуқсони бўлган болаларга нутқий мулоқот асосида она тилини ўргатиш тизимининг жорий этилиши, предмет-амалий фаолиятнинг кенг қўлланилиши, эшитиш қобилиятини ривожлантириш бўйича ишни самарали ташкил этилиши муносабати билан уларнинг нутқий ривожланишининг савияси сезиларли юксалди. Бундай шароитларда нутқнинг грамматик жиҳатдан тузилиши яхшиланди.

Шу билан бирга қар болалар томонидан нутқни ўзлаштирилиши мураккаб ва долзарб муаммолардан бири бўлиб қолмоқда. Мазкур муаммони ҳал қилиш учун чуқур психологик ва педагогик изланишлар олиб борилиши талаб этилади. Кўп йиллик педагогик изланишларда: қар болаларнинг ўқув ва ўйин, меҳнат ва бошқа амалий фаолиятлари фаолияти кузатиб борилди. Амалий фаолият ва таълим жараенида қўлланиладиган кўргазмали қуроллар ва дидактик ўйинлар , илмий-методик адабиётлар ўрганиб чиқилди, таҳлил қилинди, болалар мактабгача тарбия муассасасининг дастури таҳлил қилинди, болалар р ишлари ўрганилди, илгор педагоглар тажрибаси ўрганиб чиқилди ва умумлаштирилди.

Эшитишда нуқсони бўлган боланинг ривожланиш хусусиятларини билган ҳолдагина мактабгача муассасада таълим-тарбия жараенини самарали ташкил этиш мумкин бўлади.

Эшитиш қобилияти гўдаклик даврда пайсايиб қолса, боланинг нутқи ҳам йўқолади. Бола нутқий муомала қилиш имкониятидан маҳрум бўлади, унинг шахс сифатида шаклланиши, нутқий ривожланиши салбий томонга ўзгаради. Шу сабабли эшитишда нуқсони бўлган болалар ривожланишидаги

камчиликларни енгишга ҳамда ҳар томонларма ривожлантирилишига хизмат қиладиган таълим-тарбия тизимини ишлаб чиқиш зарурати тугилади.

Эшитишда нуқсони бўлган болалар мактабгача тарбия муассасасида нутқни мулоқот воситаси ва тафаккур қуроли сифатида ривожлантириш назарда тутилади. Нутқни ривожлантириш баробарида нутқнинг ривожланмаганлиги ва у билан боглиқ бўлган билиш фаолиятидаги, билимларни ривожлантиришдаги камчиликларни бартараф этиш, билим ва тасаввурларини ривожлантириш ва ижтимоий ҳаётга тайерлаш учун муҳим шарт шароит яратилади. Нутқни мулоқот воситаси сифатида ўзлаштирилиши психик жараёнларларни тўлақонли ривожланишига ва билимларга эга бўлишга хизмат қилади.

1-Боб Кар болалар нутқини ўстириш методикасининг назарий асослари

Болалар ҳаётида энг муҳим бўлган мактабгача даврда болаларнинг асосий малака ва кўникмалари таркиб топиб жисмоний, ахлоқий, ақлий, меҳнат, эстетик, экологик, ҳуқуқий, иқтисодий жиҳатдан тарбияланишига пойдевор қўйилади.

Б.Д.Корсунская, Л.Муминова, В.Рахманова, Р.Шомахмудова, М.Аюпова, И.Кислицина, Д.Нуркелдиева ва бошқаларнинг илмий тадқиқотларида боланинг шахси ҳар томонлама ва уйғун ривожланиши учун тилни эгаллаш зарурлигини эътироф этилади. Мактабгача даврда атрофдагилар билан мулоқотда бола томонидан сўзлашув нутқ ўзлаштирилишини, нутқни эшита олмайдиган кар болалар эса мустақил равишда, мулоқот жараёнида нутқни эгаллай олмаслигини, кар болаларни махсус ўқитиб борилмаса, уларда иккиламчи нуқсон- соқовлик юзага келишини таъкидлайди.*

Кар боланинг умумий камолоти унинг нутқий ривожланиши билан бевосита борлиқдир. Яъни кар болаларнинг нутқи фақат уларнинг умумий ривожланиши негизида шаклланиш мумкинлигини, шу билан бирга уларнинг умумий камолоти сўзли нутқининг ривожланиш даражасига боглиқлиги Л.С.Виготский, Ф.Ф.Рау, Л.П.Носкова, Л.А.Головчиц, И.Кислицина, У.Файзиева, Ф.Алимходжаева ва бошқа олимларнинг асарларида эътироф этилади.

Илк даврда кар ва эшитувчи болалар ўртасидаги фарқ сезилмайди, нутқгача бўлган даврда кар болаларга худди эшитувчи болаларга каби овоз чиқариш, гугулаш, сўнг гулдирашдек нутқ кўринишлари ҳос бўлади. Кейинчалик, рисоладагидек эшитувчи болалар атрофдагилар нутқини эшитиб ва уларга тақлид қилиб гапиришни бошлаганда кар болаларнинг нутқи ривожланмай қолади, мавжуд нутқ кўникмалари ҳам сўниб боради.

Илк даврдан бошлаб кар болаларнинг нутқини махсус ривожлантириб борилса, иккиламчи нуқсонларнинг пайдо бўлишини олдини олиш, ривожланишидаги етишмовчиликларни бартараф этиш имконияти пайдо бўлади.

Мактабгача таълим дидактикасида эшитувчи боланинг тўлақонли ривожланишини таъминлаш учун ҳаётининг биринчи куниданок йўналтирилган тарбияни амалга ошириш зарурлиги эътироф этилади. Кар болалар таълимида ушбу тамойил бундан ҳам каттароқ аҳамиятга эгадир.

Кар болаларнинг мактабгача таълимида болаларнинг эшитиш қобилиятини пасайиш даражаси, вақти, ривожланишидаги ўзига ҳос хусусиятлари ҳисобга олинган ҳолда умумий педагогик вазифалар билан уйғунликда махсус коррекцион мақсадларни амалга ошириш кўзланади.

Мактабгача тарбия ёшидаги болаларни ҳар томонлама камол топтириш ҳамда мактаб таълимига тайёрлаш- мактабгача тарбия муассасаларнинг асосий вазифасидир. Шу билан бирга, кар болаларнинг сўзли нутқини атрофдаги воқеликни идрок этиш ҳамда мулоқот қилиш воситаси сифатида ўстириш каби махсус вазифа ҳам амалга оширилади. Кар бола эшитиш асосида нутқни эгаллай олмаслиги сабабли, уларнинг нутқи ўзгача йўналишда шаклланади: яъни, кар болаларнинг сақланиб қолган, зиен кўрмаган(кўриш, эшитиш, ҳаракат-вибрацион, сезги) анализаторларидан фойдаланган ҳолда уларнинг сўзли нутқи шакллантирилади.

Мактабгача тарбия ёшидаги кар болаларнинг таълим тарбияси, ва нутқий ривожланиши куйидаги тамойиллар асосида ташкил этилади:

1. Кар болаларга таълим беришда уларнинг нутқини ўстириш вазифаси уларни ҳар томонлама ривожлантириб бориш негизида ҳал этилади. Кар болаларнинг нутқий ривожланиши уларнинг кундалик ҳаётида ҳамда таълим дастурида белгиланган барча фаолият турларинини ташкил этиш жараёнида ва уйғунликда таъминланиши зарур.

2. Таълимий, тарбиявий ва коррекцион вазифалар махсус йўналтирилган таълим воситасида ҳал этилади. Бунда таълим беришнинг умумий ва махсус метод ва усулларида фойдаланиб, эшитиш қобилиятининг бузилиши билан боглиқ камчиликларни компенсациялаш вазифалари кўзланади.

Мактабгача ёшидаги кар ва меъерда эшитадиган болаларга таълим-тарбия беришнинг фарқи нимада?

Маълумки, эшитувчи болага таълим беришнинг муҳим шарти ва самарали воситаси ҳисобланувчи сўзли мулоқот кар болаларда махсус ўқитишсиз шаклланмайди. Шу сабабли, кар болаларнинг сўзли нутқини шакллантириш учун бошқа йўллар излаш зарурати тушлади.

С.А.Зиков, Б.Д.Корсунская, Л.П.Носкова, Л.А.Головниц, У.Файзиева, Ф.Алимходжаевалар томонидан ўтказилган кўп йиллик илмий тадқиқотлар ва амалиёт натижасида, бевосита мулоқотда нутқни ўзлаштиришга ёрдам берувчи компенсатор восита дактилология эканлиги исботланди. Бунда, эшитув орқали нутқни ўзлаштириш, орзаки ва дактил нутқни кўриб идрок этиш психологик жихатдан ҳар хил жараёнлар эканлигини унутмаслик керак. Дактил нутқни бевосита мулоқотда ўзлаштирилишини таъминлаш учун болада сенсор қобилият, яъни, кўриш, ҳаракат, тактил-вибрацион сезги ва идрок, ҳамда психик функциялар юқори савияда бўлиши талаб этилади. Кар болаларни талаффуз қилишга, лабдан ўқишга махсус ўргатиш натижасида

огзаки мулоқоти ривожланиб боради.

Огзаки нутқни ўстириш ва эшитиш қобилиятни ривожлантириш мактабгача тарбия ёшидаги кар болалар таълимидаги махсус вазифалардир. Талаффузни шакллантириш, лабдан ўқишга ўргатиш мураккаб жараёнлар бўлиб, ялпи болалар билан ва алоҳида машғулотлар учун анча вақт ажратилишини талаб этади.

Нутқни эгаллаш чоғида кар бола яна бир тўсқинликка дуч келади. Меъерда эшитувчи бола, гапиришни бошламасданок кўпгина сўзлар маъносини тушунади, аста секин у таниш бўлган буюмлар ва ходисалар номини эслаб қолади. Нутқдан фойдаланиш жараёнида сўзларнинг маъноси умумлаштирилади.

Кар болаларда эса бу жараён ўзгача кечади. Кар болаларнинг нутқий мулоқоти чекланганлиги сабабли уларнинг тафаккури орқада қолиб ривожланади, нутқ воситасида атрофдаги оламни билиш имконияти чегараланади. Шу сабабли кар болалар билан тасаввур ва тушунчаларни шакллантириш ва умумлаштириш юзасидан кўпроқ иш олиб бориш талаб этилади.

Кар болалар богчасида болаларни кенг маънода сўзли мулоқотга тайёрлаш мақсадида ўқишга ўргатилади, мустақил ўқиш эса чекланган нутқий мулоқотни компенсациялаш воситаси бўлиб хизмат қилади.

Шундай қилиб, махсус таълим-тарбиявий ва коррекцион вазифалардан келиб чиққан ҳолда, мактабгача тарбия муассасаларда машғулотлар ҳажми ва аҳамияти кўпаяди. Машғулотлар ўйин тарзида ўтказилса-да, улар кўп вақтни эгаллайди ва дам олиш ва эркин ўйин фаолияти учун кам вақт қолдиради.

Мактабгача таёрғаликни кўрмаган кичик мактаб ёшидаги кар болаларнинг таълим жараёни мактабгача тарбия ёшидаги болалар таълимидан кескин фарқ қилади.

Кар ўқувчларининг нутқий ва умумий ривожланиши муайян кўриш ва сезиш соҳасидаги тажрибаси асосида кечади. Албатта, бундай ҳол таълим жараёнини анча енгиллаштиради. Мактабгача тарбия ёшидаги кар болалар эса тасаввур, билим ва малакаларни нутқ билан уйғунликда эгаллайдилар, бу эса уларнинг тафаккури ва нутқининг ўсишини таъминлайди.

Нутқи ҳали ривожланмаган кар ўқувчининг сўзли нутқининг шаклланиши савод(ўқиш ва ёзиш)га ўргатиш билан бир вақтда бошланади. Бунда сўзни аналитик(таҳлил қилиб) идрок этилиши ҳамда аниқ, равон гапириш таъминланади. Мактаб ўқувчилари томонидан талаффузни нисбатан тез ўзлаштирилиши натижасида бевосита мулоқотда дактил ва огзаки нутқдан кенг фойдаланиш имконияти пайдо бўлади. Қийинчиликлар пайдо бўлганда- ёзма нутқдан фойдаланилади.

Мактабгача тарбия ёшидаги кар болалар эса товушларни ўзлаштиришда анча орқада қоладилар. ўқувчилар алифбонинг асосий товушлар талаффузини ярим ўқув йил давомида ўзлаштира олса, мактабгача тарбия ёшидаги бола таълимнинг учинчи йилига келиб, асосий товушларни талаффуз эта олиши керак. Шунинг учун, дактил нутқ, айниқса дастлабки уч

йилда, мактабгача ёшидаги кар болалар нутқини бевосита мулоқотда шакллантириш воситаси ҳисобланади. Ўйин болаларнинг асосий фаолиятларидан бири бўлиб, ўйин жараёнида кар болаларнинг билиш жараёнлари шаклланади.

Юқорида қайд этилганлардан келиб чиққан ҳолда, мактабгача тарбия ёшидаги кар болаларнинг нутқи нутқий ва психик етишмовчиликларни компенсациялаш воситаси ҳисобланади ҳамда уларнинг нутқи қуйидаги тамойиллар асосида ривожланади.

1. Кар болаларнинг нутқи бевосита мулоқотда ҳамда махсус маютулотларда ривожлантирилади.
2. Аналитик ўқишга (3,5-4) ёшдан бошлаб ўргатиб борилади.
3. Таълим жараёнида дактил нутқдан фойдаланилади.
4. Таълим жараёнида лексик ва грамматик тушунчалар ва умумлаштиришлар шакллантирилиб борилади.
5. Сўзли мулоқотни кенгайтириш воситаси сифатида ўқишга ва ҳикояларни боғланишли баён этишга ўргатишдан кенг фойдаланилади.

Мазкур тамойилларга амал қилиш учун нутқни мулоқот жараёнида ва мулоқот воситаси сифатида шакллантириш талаб этилади. Бундай имконият дактил нутқдан фойдаланиш шароитида яратилади.

1- & Мактабгача тарбия ёшидаги кар болалар нутқини ўстириш вазифалари

Махсус мактабгача тарбия муассасалар болаларни камол топтириш, мактаб таълимига тайёрлаш, уларда мавжуд бўлган камчиликларни коррекция ва компенсациялаш вазифаларини амалга оширади. Ушбу вазифаларни амалга ошириш учун кар болаларнинг сузли нутқини фикрлаш ва мулоқот қилиш воситаси сифатида сифатида шакллантириш ва ривожлантириш керак. Шундай қилиб, кар болаларнинг нутқий ва умумий ривожланиш жараёнлари узвий боғлиқдир, зеро боланинг умумий камол топиши заминида уларнинг нутқий ривожланиши амалга оширилади. Ўз навбатида ривожланган сўзлашув нутқ, боланинг умумий чегараланиб қолиши мумкин. Масалан, расм чизиш, қуриш-ясаш, аппликация маршрулотларида нутқ ўстиришга меъердан ортиқ эътибор бериш оқибатида айнан тасвирий фаолят билан шугулланишга вақт етмаслиги мумкин. Таълимнинг 1-2- йилларида турли фаолиятларни ташкил этиш жараёнида болалар ўртасида тўлақонли нутқий мулоқот ўрнатилмаслиги, яъни расм чизиш, лой ва пластилин билан ишлаш машғулотларида улар «думалат, «елимла» «ёпиштир, «қирқиб ол», «квадрат» каби сўзларни тушунса ҳам улардан фойдалана олмаслиги мумкин. Турли фаолият жараёнида болалар «бер», «ушла, «ол» каби сўзлар ёрдамида ўзаро мулоқотда бўла оладилар.

Тўғри ва самарали ташкил этилган турли хил фаолиятлар болалар тафаккури ва нутқининг шаклланишини таъминлайди. Болалар фаолиятининг ривожланиши билан уларнинг билишга доир қизиқишлари ва мулоқотда бўлиш иштиёқи ўсиб боради ва нутқнинг ўсишига ёрдам беради.

Турли фаолиятлар жараенида ўзлаштирилган сўз ва иборалар бевосита лугатни кенгайтиришга, грамматик жиҳатдан шаклланишига хизмат қилади.

Бевосита жонли мулоқотда қўлланиладиган нутқ, махсус машғулотларда ўзлаштирилган нутққа нисбатан пухтарок ўзлаштирилади. (Б.Д.Корсунская). Мактабгача ешидаги кар болалар таълимида оғзаки, ёзма, дактил нутқ турларидан фойдаланилади.

Таълимнинг дастлабки босқичларида, оғзаки нутқ эндигона шаклланиб келаётган даврда болалар имо- ишорали мулоқотга тўлиқ ўтиб кетиши ҳавфи тугилади. Имо-ишорали нутқ болаларнинг мулоқотда бўлиш эҳтиёжини қондиргани учун, сўзлашув нутқининг ўсишига тўсқинлик қилади, уларда янги сўзларни ўзлаштириш, лугатни бойитиш иштиёқ сўниб боради. Дактил нутқнинг қўлланиши бу зиддиятларга барҳам беради. Б.Д.Корсунская, Л.П.Носкова, Л.А.Головчицлар томонидан дактил нутқ ёрдамидаги мулоқотни ўрганиш юзасидан олиб борилган тадқиқотлар, махсус болалар боғчасига келган кар болалар йил давомида 150-200 та сўзни ўзлаштириб, таълимнинг иккинчи йилида бу лугат уларнинг нутқида фаол ишлатила олишини кўрсатди. Йилнинг охирига келиб болалар бир-икки такрорлашдан сўнг сўзларни эслаб қолади.

Сўзлашув нутқдан ўзаро мулоқотда фойдаланиш имконияти мавжуд бўлган вазиятларда уларнинг нутққа бўлган қизиқиши ортади, болалар буюмлар ва ҳаракатлар қандай аталишини сўраб олишга ва ўз хоҳиш истакларинини сўзлар ёрдамида баён этишга интилади.

Махсус кар болалар боғчасида таълим бериш дастурининг барча бўлимларида, машғулотларда ўзлаштирилиши лозим бўлган муайян билим ва малакалар билан биргаликда, турли фаолият жараенида эгалланиладиган лугат бойлиги, сўзлар, сўз бирикмалари, матнлар белгиланади. Нутқий материал болаларнинг турли фаолияти жараенида уларнинг мулоқотда бўлиш эҳтиёжи ҳисобга олинган ҳолда белгиланади. Яъни, дастурда кун давомида, жисмоний тарбия, расм, лой ва пластилин билан ишлаш, аппликация, қуриш-ясаш, меҳнат, мусиқа, теварак-атроф билан таништириш, элементар математик тасаввурларни шакллантириш, машғулотларида қўлланиладиган нутқий материал берилган. Шунингдек, дастурда нутқ ўстириш машғулотлари бўйича махсус нутқий материал белгиланган.

Шундай қилиб, болалар нутқини ўстириш бўйича коррекцион фаолият икки йўналишида олиб борилади:

1. Турли фаолиятлар жараенида болалар нутқини ўстирилади.

2. Махсус нутқ ўстириш машғулотлари ташкил этилади.

2-& МАКТАБГАЧА ТАРБИЯ ЕШДАГИ БОЛАЛАР НУТҚИНИ ЎСТИРИШ ЖАРАЕНИДА ҚЎЛЛАНИЛАДИГАН НУТҚ ТУРЛАРИ

Шундай қилиб, кар болалар нутқини ўстириш ишлари кун давомидаги барча фаолиятлар жараенида уюштирилган мулоқотда ҳамда махсус нутқ ўстириш машғулотларида олиб борилади. Кар болалар нутқининг ривожланиш савиясига кўра бу йўналишларнинг аҳамияти ва миқдори

ўзгариб боради. Нутқ ўстириш ишини ташкил этиш пайтида сўзли нутқнинг турли шаклларида фойдаланилади. Кичик ва ўрта мактабгача ешдаги қар болаларга таълим бериш жараёнида огаки нутқ ва ёзма нутқ ёзувли карточкалардан глобал равишда, яъни яхлит қабул қилиш учунг такдим этилади. Катта гуруҳ болалари аналитик (ҳарфларни таниган ҳолда) ўқийдилар.

Шунингдек, болаларни ўқитишда дактил нутқдан фойдаланилади. Дактил нутқ кичик гуруҳ болалари билан глобал равишда ҳамда аналитик ўқишга ўргатиш ва сўзлашув нутқни устириш жараенларда қўлланилади.

Огзаки, ёзма, дактил нутқларнинг таълим бериш ҳамда ўзаро мулоқотдаги ўрни, нисбий миқдори дастурнинг мазмуни ва мақсадига кўра ўзгариб боради.

Дактил нутқ

Қар болаларнинг таълимида дактил нутқнинг ишлатилиши дастур ва методиканинг асоси бўлган қуйидаги тамойиллар билан белгиланади:

1)Қар болалар таълимининг мазмунини эшитувчи болаларга таълим бериш дастури мазмунига имконият борица яқинлаштириш 2)Нутқни нафақат машғулотлар жараёнида, балки мулоқот чогида ҳам ўстириш.

Дактилология юнонча йаМуЪз - бармоқ, 1оғоз - нутқ сўзларидан келиб чиқади. Дактилология бармоқлар воситасида тасвирланган алифбо бўлиб, қар ва заиф эшитувчиларнинг ўзаро мулоқотида қўлланилади. Дактил нутқ-ёзма ва огзаки нутққа яқин бўлган сўзли нутқ шакли ҳисобланади.

Дактил нутқнинг огзаки ва ёзма нутқ олдидаги афзалликлари нимада? Қар болаларга таълим беришда, уларнинг нутқини шакллантиришда дактил нутқнинг ўрни қандай экан?

Б.Д.Корсунскаянинг методикасида дактил нутқ 3-4 ёшдан бошлаб фақатгина идрок этиш объекти бўлиб қолмасдан, нутқни ифодалаш воситаси сифатида хизмат қилиш мумкинлиги кўрсатилади. Бунда болаларнинг талаффузи шаклланмаганига қарамай, барча сўзларни идрок этиш ҳамда дактил орқали ифодалаш имконияти туғилади. Шунингдек, нутқни шакллантириш жараёнида болаларнинг талаффуз имкониятларидан эмас, уларнинг мулоқоти ва билишга доир фаолиятини ривожлантириш эҳтиёжидан келиб чиқиб нутқий материални танлаш мумкин бўлади. Натижада луғат заҳирасини кенгайтириш енгилроқ ва тезроқ кечади. Қар болалар томонидан эртароқ ва фаол равишда ўзаро, ҳамда дактил алифбони билган эшитувчи кишилар билан мулоқотида сўзли нутқдан фойдаланиш имкони пайдо бўлади. Бунда нутқни эгаллаш жараёни асосли бўлиб, уларнинг эҳтиёжлари билан богланади.

Ҳозирги кунгача сурдопедагоглар дактил нутқ қайси нутққа имо-ишорали, ёзма, ёки оғзакига яқинлиги тўррисида баҳслар юритилмоқда. Аксарият олимлар дактил нутқни ёзма нутқ тури деб ҳисоблайди. И.А.Соколянский илк бор шакл ва функция жиҳатдан дактил нутқ огзаки нутққа яқин эканлигини тасдиқлайди. Дактил нутқ бевосита мулоқот қилиш жараёнида бемалол ишлатилиши мумкин. Вазиятга кўра юзнинг мимикаси,

ифодали ҳаракатларнинг ўзгариши дактил нутқни оғзаки нутққа яқинлаштиради. Шу билан бирга, дактил нутқ орзаки нутқдан фарқли уларок кўзга яққол ташланади ва яхши фарқланади.

Маълумки, орзаки нутқнинг КД,Г,Е,Х,Х,С,З,Т,Б,П,Д,Т. каби товушлар талаффузини кўриб туриб фарқлаш қийин бўлади. Дактил ҳарфларни эса кўриб ўзлаштириш ва фарқлаш мумкин. Дактил белгилар аниқ ва дона-дона қабул қилинади ва болалар томонидан бемалол ифодаланади.

Дактил нутқнинг аҳамияти шундаки, у 2.5-3 ёшдан бошлаб болалар томонидан идрок этилаётган нутқни таҳлил қилиш, тил бирликларини ўзлаштирилишини таъминлайди. Бундай ҳолат ёзма нутққа ҳам тааллуқлидир. Бироқ дактил ҳарфлар, ёзма ҳарфлардан фарқли равишда болалар томонидан тақлид асосида аниқ тасвирланиши мумкин. Агарда болалар атрофдаги кишилар у билан ва ўзаро мулоқотда дактил нутқдан фойдаланса, кар болаларнинг нутқи тузилиши жиҳатдан эшитувчи болалар нутқи каби ривожланади. Фақатгина оғзаки ёки ёзма нутқ асосида нутқни тўлиқ ўзлаштириш имкони бўлмайди.

Дактил нутқ мактабгача ёшидаги болаларнинг ҳар хил фаолиятларини ташкил этилиши билан уйғунликда ривожланиб бориши унинг афзалликларини белгилайди. Яъни, ёзувли карточка ёки қўлга қараб ўқишни таклиф этиб, болаларга янги сўзларни тез ва осон ўргатиш мумкин бўлади. Шундай қилиб, имо-ишорали нутқдан керагидан ортиқ фойдаланишнинг олди олинади, сўзли нутқнинг ривожланиши жадаллаштирилади.

Демак, дактил нутқдан фойдаланган ҳолда кар болалар томонидан илк давриданоқ бевосита мулоқотда қўллаш имкони яратилиши, уларнинг таълимида дактил нутқни ишлатиш заруратини белгилайди.

Кўп йиллар давомида дактил нутқ идрок этиш жиҳатдан осонлиги ва тушунарлилиги учун лабдан ўқиш малакасини ривожланишига тўсқинлик қилади деб ҳисобланарди. Б.Д.Корсунская, С.А.Зиков, Ф.Ф.Рау томонидан ўтказилган илмий-педагогик тадқиқотлар ,оғзаки ва дактил нутққа тўрри ўргатиб борилса, дактил нутқ лабдан ўқишга тўсқинлик қилмасдан, аксинча бу малакаларнинг тез ривожланишига ёрдам беришини кўрсатди. Чунки лабдан нутқни тез ўқиб олиши учун боланинг умумий ривожланиши етарли даражада бўлиши ва сўзларни тўлиқ билиши зарур. Методикага мувофиқ дактил нутқдан фойдаланган ҳолда, товуш ва ҳарфлар таркиби таниш бўлган сўзларни лабдан ўқишга ўргатилади. Шунингдек, дактил нутқ товушлар талаффузининг сифатига ҳам ижобий таъсир этиши маълум. Дактил нутқнинг қўлланилиши, товушлар талаффузини пухта ўргатиш, мустаҳкамлаш ва фарқлаш имконини беради ва ҳали яхши йўлга қўйилмаган товушни қўллашдан ҳалос этади. Чунки нотўғри талаффузнинг мустаҳкамланиши нутқнинг ноаниқ бўлишига олиб келади.

Албатта дактил нутқ таълим беришнинг мақсади этиб белгиланмайди, балки дактил нутққа, сўзли нутқнинг оғзаки ва ёзма шаклини тез суръатда ўзлаштириш воситаси сифатида қаралади.

Дактилологияни қўллаб сўзли нутқни муваффақиятли эгалланиши кўп ҳолларда дактил нутқдан методик жиҳатдан тўғри фойдаланиши билан белгиланади.

Дактил белгилар тақлид асосида ўзлаштирилгани учун, дактил нутқдан фойдаланган кишилар дактиллаш техникаси , яъни қўл ва бармоқларнинг ҳолатига катта эътибор бериши керак.

Сўзлар ўнг қўлда дактилланиши, қўл 30 градусдан ортиқ эгилмаслиги лозим. Дактиллаш жараёнида асосан бармоқлар иштирок этиши, зарурат тугилганда , масалан «г», «ш», «т» ва бошқа ҳарфларни кўрсатишда кафтнинг минимал буриш тавсия этилади. Дактиллашда кафт бола томон қаратилиши керак, кафтни ўзига қаратилиши нутқни идрок этилишини қийинлаштиради. Тирсак гавдага яқинлаштирилиб, кимирламаслиги, дактил белгини кўрсатиб туриб, кейинги белгини кўрсатишга тайёрланиш керак. Ҳар бир дактил белги аниқ кўрсатилиши, шу билан бирга дактил ҳарфлар узилмасдан равон кўрсатилиши талаб этилади. Таълим беришнинг дастлабки босқичида тез суъатда дактиллаш дактил нутқни ўзлаштирилишига , сўздаги ҳар бир товушни аниқ идрок этилишига тўсқинлик қилади. Чунки кичик ёшдаги болалар сўзлардаги ҳарфларни тўлақонли идрок эта олмасдан, балки улар сўзлар контурини ёзувли карточкалардан ёки лабдан ўқигандек яхлит қабул қиладилар. Сўзлар тез дактилланиши оқибатида болалар глобал идрок этиш босқичида қолиб, сўзлардаги ҳарфлар таркибини билиб олиш суръати секинлашади. Дастлабки босқичда болалар катта кишилар кетидан аниқ дактиллаши, сўзлардаги ҳарфларни аниқ идрок этишга ёрдам беради. Шу сабабли мазкур даврда катталарнинг дактил нутқи равон ва шу билан бирга биров секинлашган тезликда бўлиши керак.

Агарда болалар «ҳайр» нинг ўрнига «Хайн» сўзини айтишса, дактиллаш пайтида «Р»ва «Н»ҳарфлар аниқ дактилланмагандан далолат беради. Худди шундай «Э», «С», «У», «Ю» ва бошқа товушлар алмаштириб юборилиши мумкин. Дактиллаш суръати секинлашганда ҳам, ҳарфлар узилмасдан равон ифодаланиши керак.

Болаларга дактил нутқ билан мурожаат этиш чоғида болалардан катталар кетидан дактиллаш талаб этилади. Бундан ташқари, гапларда дактил нутқнинг ифодали бўлишига эришиш, сўзлар ўртасида, вергул ва нуқталардан кейин тўхталиш, вергул ва нуқтадан аввал келган ҳарфларга ургу бериб дактиллаш талаб этилади. Сўз бирикмалари ва гаплар ўртасида ҳам паузалар қилинади Сўроқ гапнинг охирида ҳавода сўроқ белгиси чизилади ва юз мимикасида ҳам сўроқ ифодаланади. Нутқнинг аниқ равшан бўлишини таъминлаб, болалардан ҳам тўғри дактиллашни, сўзлардаги кўшимчаларини аниқ ифодалашни талаб этиш, йўл қўйилган ҳатоларни дарҳол тўррилаш, яъни сўзни қайтадан тўғри дактилланишига эришиш зарур. Болаларда тўғри дактиллаш малакаларини шакллантириш учун педагог бармоқларнинг тўғри ҳолатини кўрсатади. Болалар нотўрри дактиллаган чоғида, намуна яна бир бор кўрсатилади ва ҳатолар тўғриланади. Вақти билан ушбу мақсадда «Дактилология» жадвалидан фойдаланилади. Болалар

жадвалдаги дактил белгини бармоқ белгилари билан солиштиришга ўрганиши билан, қийинчиликларга дуч келганида жадвалдан фойдаланишга ўргатилади.

Шундай қилиб, дактил нутқдан фойдаланишга ўргатишни қуйидаги тартибда ташкил этиш тавсия этилади:

1. Тайёрлов давридаги тақлид қилишга оид машқларга дактил белгиларнинг элементларини, сўнг дактил белгиларни киритиш тавсия этилади. Бунда дактил белги ҳарфни кўрсатмасдан туриб берилади. Яъни болалар дактил белгиларни идрок этишга ва ифодалашга ўрганиб, дактиллашга тайёрланиб борадилар.

2. Дактил ҳарфларни тақлид асосида ифодалашга ўрганиши билан болалар билан жадвалда ҳарфлар билан бирга берилган дактил белгиларни кўрсатишга оид машқлар олиб борилади. Бу даврга қадар гуруҳда дактил белгилар кўрсатилган жадвал илиб қўйилади. Жадвал асосида болалар дактил белги ва ҳарфларни таққослайдилар. Мулоқотда дактил шаклидаги (бер, ол, ма, яна, бўлди каби) қисқа сўзлардан фойдаланилади, болалар эса бу сўзларни педагог кетидан такрорлаб дактиллайди. Болалар педагог кетидан такроран дактиллаб, мулоқотда сўзлардан фойдаланишни, кунда ишлатиладиган сўзлар маъносини билиб олишни, нутқий мулоқотга дастлабки қадам қўйишни ўрганадилар.

3. Дактил ўқишни машқ қилдириш учун ёзувли карточкалардан фойдаланилади. Дактилни яхши ўзлаштирмаган болалар ёнига босма ҳарфлар ёзилган қирқма дактил белгилари алифбодан фойдаланиш тавсия этилади.

4. Болаларда муайян сўз заҳираси тўпланганда, буюмлар ва хатти-ҳаракатларни мустақил равишда номлаш бўйича ўйин-машқлар олиб бориш мақсадга мувофиқдир.

5. Таълимнинг биринчи-иккинчи йилларида ёзувли карточкаларни ўқиш ва сўзларни мустақил талаффуз этиш чоғида болалар дактиллаши мумкин. Таълимнинг учинчи йилида, агарда сўзлар ҳали яхши ўзлаштирилмаган бўлса, дактиллашга ўтиш мумкин бўлади. Яхши ўзлаштирилган сўзларни дактилламасдан гапиришга махсус ўргатиб бориш, мулоқотда ҳам дактилламасдан гапирилишига эришиш мақсадга мувофиқдир. Дактил нутққа ўргатиш тўғри ташкил этилса, уч ёшли болалар икки ой муддатда, икки ёшли болалар 5-6 ой давомида ўзлаштирилишини Н.А.Морева томонидан олиб борилган тадқиқотлар кўрсатди. Дактил нутқдан фойдаланишда йўл қўйилган ҳатолар қуйидагиларча бўлиши мумкин:

Болаларга мурожаат этилганда ёзувли жадвалчани кўрсатиш билан бирга дактиллаш;

Болаларга таниш бўлган, лабдан ўқий оладиган сўзларни дактил воситасида кўрсатиш ;

Янги берилаётган сўзни дактиллаб оғзаки гапириш ўрнига, кўп марта оғзаки такрорлаш;

Айрим ҳолларда сўзни ёзувли карточкада кўрсатиб бериш ўрнига бирданига уни дактиллашга ўтилади.

Ёзма нутқ

Ёзма нутқни эгаллаш деганда, ёзма матнни тушуниш ва ўз фикрларини ёзма равишда баён этишни тушунилади. ғзма нутқ эгалланиши учун езиш ва ўқиш техникасини ўзлаштириши кифоя эмас. Ёзма нутқ орзаки нутқдан тузилиши, функцияси ,ишлатилиши жиҳатдан фарқ қиладиган нутқ ҳисобланади. Л.С.Виготский ёзма нутқнинг тузилиши ва синтаксиси огзаки нутқнинг тузилишига нисбатан мукамалроқ ва кенгайтирилганроқ эканлигини эътироф этиб, ҳатто эшитувчи болалар учун ҳам ёзма нутқни эгаллаш қийин эканлигини кўрсатган. ғзма равишда баён этилган матнни идрок этишда имо-ишора, оҳанг, муайян вазиятнинг мавжудлиги каби огзаки нутқнинг ёрдамчи воситалардан фойдаланиш имконияти бўлмайди, уни тушуниш учун ихтиёрий диққатни жамлаш, билиш жараёнларини кучайтириш талаб этилади. Бундан ташқари, ёзма нутқнинг ёзилиши ва таалаффузи ўртасидаги фарқ ҳам ёзма нутқни тушунишда муайян қийинчиликларни турдиради.

Мактабгача сурдопедагогика амалиётида карточкаларда ёзилган сўзларни глобал идрок этилишини ёзма нутқни эгаллаш деб ҳисобланар эди. Бироқ, ёзма нутққа Л.С.Виготский, Р.М.Боскислар томонидан берилган тавсифига кўра, ёзувли карточкаларни глобал идрок этилиши ёзма нутққа ўргатиш воситаси эмас, балки сўзларни қабул қилиш жараёнининг енгиллаштирадиган воситаси сифатида кўрилади. Сўзларни лабдан ўқиш, дактил нутқни кўлдан ўқиш, сўздаги ҳар бир элементни алоҳида-алоҳида ва кетма-кет идрок қилинаётганлиги сабабли, болалар учун қийин. Болалар билан муомалада ёзувли карточкаларни ишлатиш чоғида муайян вазият мавжудлиги, дактил нутқ, огзаки нутқ каби ёрдамчи воситалар, сўзни яхлит бирлик сифатида идрок этилиши ва бундай ҳол болалар табиятига мослиги, нутқни қабул қилинишини осонлаштиради.

Шундай қилиб, кар болаларга таълим беришда қўлланилган ёзувли карточкалар ёзма нутққа ўргатишга ёрдам беришини ҳисобга олиб, ёзувли карточкаларни шартли равишда ёзма нутқни кўллаш деб қабул қилишимиз мумкин. ғзма нутққа ўргатишда турли жумлалалар ҳамда боғланишли нутқни тушунишга ўргатиш ҳам назарда тутилади. ғзма нутққа ўргатиш жараёни муайян изчилликда амалга оширилади.

Диққатни ривожлантирувчи тайёрлов машқларни ўтказиш чоғида ҳарфларни фарқлашга ўргатиб борилади. Айни пайтда буюмлар номи ҳамда буйруқлар номи ёзилган карточкаларни глобал равишда фарқлаш учун берилади. ўқишини ўрганиб олиши билан болалар машгулотлар пайтида ва муомалада ёзувли жадвалчаларни дактил ва огзаки ўқийдилар. Болаларга буйруқ-истак майлидаги 10-15 та феълни тушунишга ўргатилгандан сўнг, ҳозирги замон феъллар иштирокида дарак гапни тушуниш ва мустақил равишда тузишни ўргатилади. Муомалада ёзувли карточкалардан фойдаланган ҳолда, болалар аста секин ўқиш техникасини эгаллаб, ёзилган

матннинг мазмунини тушуна бошлайдилар ва шундай қилиб ёзма нутқни тўлақонли ўзлаштиришга тайёр бўладилар.

Таълимнинг иккинчи йилидан бошлаб ўқишга ҳамда жумла ва матнларни тузишга ўргатиш бўйича систематик иш олиб борилади. Жумла ва матнлар огзаки-дактил шаклда тузилиб баён этилса ҳам, бундай нутқни шартли равишда «ёзма нутқ» деб тушунамиз, чунки матнларда ёзма гаплар тузилишига ҳос дарак гаплардан фойдаланилади.

Ёзувли сўзлардан фойдаланишнинг қулай томонлари қуйидагиларда:
-Кичик мактабгача ёшдаги қар болалар нутқни фақат кўриш идроки воситасида қабул қила олиши сабабли ёзилган сўзларни идрок қилиш уларга осонроқ ҳисобланади.

Сўзлардаги ҳарфлар таркибини билиб олишдан аввал болалар, сўзни бирор нарса ёки ходисани ифодалови ҳамда бирор хатти-ҳаракатга ундовчи белги сифатида қабул қилишга одатланадилар. Яъни сўзларни таҳлил қилиб дактил ва овозни чиқариб ўқишдан аввал, болалар

Сўзларни глобал идрок этиб фарқлайдилар, тегишли нарсалар билан солиштирадилар. Шундай қилиб, ёзувли карточкалардан фойдаланиб ўқиш техникасига ўргатиш ва ёзма нутққа ўргатиш жараёнлари бир хил кечади. ёзувли карточкалар нутқдаги сўзларни қабул қилиш ҳамда огзаки ёки дактил шаклда баён этишни енгиллаштириш мақсадида қўлланилади.

ОГЗАКИ НУТҚ

Мактабгача ёшдаги қар болаларни огзаки нутқини ўстириш, яъни талаффузи ва лабдан ўқиш қобилиятини ривожлантириш нутқни ривожлантириш жараёнининг таркибий қисмидир. Огзаки нутқини ўстириш тизими қар болаларнинг талаффузини шакллантириш хусусиятлари билан белгиланади.

Н.А.Морева, Б.Д.Корсунская, Л.П.Носкова, Л.Шматко, Л.А.Головчиц И.Кислицина, У.Файзиева, Ф.Алимходжаевалар томонидан мулоқотда дактил ва ёзма нутқдан фойдаланиб, огзаки нутқни ривожлантириш ишини ташкил этиш тамойиллари ва методик тавсиялари ишлаб чиқилган. Мазкур методикаларда орзаки нутқнинг ўрни қуйидагича белгиланади:

Огзаки нутқ малакалари шаклланмаганлиги учун мулоқотнинг дастлабки воситаси бўла олмайди, бу ўринни ёзувли карточкалар эгаллайди. Шунингдек, огзаки нутқ мулоқотда асосий ва етакчи восита ҳам бўла олмайди, бў ролни дактил нутқ бажаради. Шундай қилиб, огзаки нутқ мактабгача ёшдаги болалар сўзли нутқини шакллантиришда асосий мақсад этиб белгиланади, сабаби, эшитувчилар билан мулоқотда қар болалар бошқа турдаги нутқдан фойдалана олмайдилар.

Огзаки нутқ, мулоқотда огзаки нутқдан фойдалана олишни таъминлаш мақсадида ривожлантирилади. Бироқ, ўқитиш воситаси сифатида, бевосита мулоқотда ўзлаштира ололмаслиги туфайли, огзаки нутқдан кўра ёзма ва дактил нутқлар афзалликларга эга бўлади. Болаларга нотаниш бўлган сўзлар, иборалар, сўз бирикмалар маъносини огзаки тушунтириш имконияти бўлмайди. Энг муҳими, дактил нутқдан фарқли уларок, огзаки нутқ бевосита

мулоқотда ўзлаштирилиши қийин. Оғзаки нутқни болалар томонидан ўзлаштирилиши учун махсус метод ва воситаларни қўллаб, умумий тарзидаги ва яккама-якка машрулотларни ташкил этиш талаб этилади ; шунингдек, талаффузга ўргатиш, лабдан ўқишга ўргатиш жараёни мураккаб бўлиб, дактилга ўргатишга нисбатан кўпроқ вақт ва кучни талаб этади.

Эшитувчи болани ўқитишда оғзаки нутқ бир вақтнинг ўзида ҳам мулоқот воситаси ҳам ўқитиш воситаси ва ўқитиш мақсади бўлиб ҳизмат қилади.

Кар болаларга таълим-тарбия беришда оғзаки нутқ дастлабки босқичда ўқитишнинг предмети ва мақсади бўлиб ҳизмат қилади, аста секин талаффуз ва лабдан ўқиш малакалари ривожланиши билан, оғзаки нутқ мулоқот воситаси, айрим ҳолларда ўқитиш воситаси бўлиб ҳизмат қилиши мумкин.

Оғзаки нутқни ўстириш дастури ва методикасига мувофиқ болаларни лабдан ўқишга ўргатиш ва талаффузини шакллантириш назарда тутилади.

Лабдан ўқиш

Оғзаки нутқни кўриб идрок этиш, яъни лабдан ўқиш - мураккаб жараёндир.

Маълумки, айрим товушлар талаффузи кўзга кўринмайдиган нутқ аъзоларининг ҳаракати иштирокида амалга оширилади, чунончи, ҳиқилдоқ мушакларининг, юмшоқ танглай, диафрагма, тилнинг орқа ва ён қисмларининг ҳаракатлари кўзга кўринмайди. Артикуляция аъзоларининг кўзга кўринадиган ҳаракатларини ҳам кўпинча бир биридан фарқлаш қийин. Масалан б-п-м,д-т,с-з, к-қ-х, ш-ж товушлар талаффуз этилаётганда бундай ҳол рўй беради. Одатда, кар болалар нотаниш бўлган сўзларни лабдан ўқий олмайдилар. Гапириш чоғида сўзларга ургу бериш, керакли жойда тўхталиш, ва нутқ оҳангини ўзгартириш каби жиҳатларга эътибор қилинмаганда ҳам нутқни тушуниш қийин бўлади. Демак, мулоқот жараёнида кар болалар фақат таниш бўлган, ҳеч бўлмаса дактил равишда ўзлаштирилган сўзларни лабдан ўқишлари мумкин.

Лабдан ўқиш малакаларини ривожлантиришда болаларнинг умумий ва айниқса нутқий ривожланиши муҳим аҳамият касб этиб, нутқни тушуна олиш қобилиятини белгилайди. Шу сабабли, лабдан ўқишга ўргатиш таниш бўлган, яъни аввал дактил равишда ўзлаштирилган материал асосида олиб борилади. Лабдан ўқишга болалар барча турдаги машгулотларда ҳамда кундалик мулоқот жараёнида ўргатилади.

Дастлабки даврда олиб бориладиган машқлар бундан мустасно. Дастлабки даврда, болалар ҳали ҳарфларни билмасдан туриб, уларни нутқий мулоқотга йўналтириш мақсадида, сўзларни глобал равишда фарқлаш ҳамда лабдан ўқиш учун бир нечта сўзлар берилади. Болалар ўқишни бошлаши ҳамда айрим сўзларни хатто дактил шаклида ўзлаштирилиши билан , уларни нутқни лабдан ўқишни машқ қилдириш керак бўлади. Бундан аввал, катталар кетидан сўзларни такроран талаффуз қилишга ўргатиб борилади, сабаби сўзни талаффуз қилиниши уни лабдан ўқиб билиб олишига ёрдам беради.

Болалар билан мулоқотда бўлган кишиларнинг тўғри артикуляцияси лабдан ўқиш жараёнини осонлаштиради. Бунинг учун катталар томонидан бир ҳил артикуляция қилинишига эришиш ҳамда товушларни аниқ ва равшан талаффуз этиш талаб этилади. Гапираётган кишининг нутқ тезлиги бироз секинлашган бўлиши, сўзларни бўрттириб талаффуз этиш, бўгинлаб гапиришга йўл қўймаслик керак. Махсус машқлар ўтказиш чоғида, ўзлаштирилган материал нормал тезликда бериладиган бўлса, бевосита мулоқотда нутқ тезлиги бироз секинроқ бўлиб қолиши, артикуляция эса равон, ифодали бўлиши керак. Дастлабки даврда тарбиячи ва педагоглар кўзгу ёнида тўғри артикуляция машқларини бажариб туришлари лозим.

Лабдан ўқишга ўргатиш жараёни самарали бўлиши учун ҳар кунги нутқ зарядкаси машқларига кўп учрайдиган нутқий материални ўйин тарзида бериш тавсия этилади.

Лабдан ўқиш бўйича дастлабки машқларни қуйидагича ташкил этиш мумкин.

Болаларни педагог артикуляциясига тақлид қилишга ўргатилгандан сўнг, сўзларни яхлит равишда(глобал) лабдан ўқишга ўтилади. Болалар педагогнинг рўпарасига ярим доира шаклида ўтказилади. Педагог болалар диққатини ўзига жалб қилган ҳолда, уларнинг тўғри ўтиришини текшириб чиқади, сўнг чапак чалади. Болалар унинг кетидан такрорлайди. Ундан кейин педагог бошини кўрсатиб, «бош» дейди ва болаларни ўз ҳаракатларини такрорлашга ундайди. ҳудди шундай, кўз, қош, огиз, кулоқ, тиш, тил, бурунни кўрсатиб сўзлар талаффуз этилади, болалар тақлид қилиб гапиришга ҳаракат қиладилар.

Дастлабки машқлар муайян кетма-кетликда 3-4 марта ҳар куни бажарилади. Сўзларни фарқлашда қийинчиликлар юзага келган ҳолда, педагог сўзларнинг артикуляциясига болалар диққатини жалб қилади ва талаффуздаги фарқни ажратишга ёрдам беради. Масалан «бош» сўзида «ош», кўз сўзида «ўз», «кулоқ» сўзида «уло», «бурун» сўзида «уру» деган товушлар бирикмасига болаларнинг эътибори қаратилади.

Бир ҳафтадан сўнг машқлардаги сўзларнинг кетма-кетлиги ўзгартирилади. Болалар бу сўзларни лабдан ўқишга ўрганиб олганда (3-4 кундан сўнг), бошқа сўзлар берилади (масалан, ўйинчоқлар). Бу мавзудаги сўзлар ҳам дастлаб муайян кетма-кетликда, кейин аралаш ҳолда лабдан ўқишга берилади. Шундай қилиб, иккинчи босқичда болалар ҳар бир гуруҳдаги алоҳида-алоҳида берилган сўзларни лабдан ўқийдилар. Бунда артикуляцияси ўхшаш (тиш-тил,кўз-қўл,қуён,-мушук-машина каби)сўзларни ёнма-ён берилиши керак эмас.

Кейинги босқичда биринчи ва иккинчи гуруҳдаги сўзлар аралашган ҳолда берилиши керак. Масалан, бошни кўрсат . Коптокни бер. Қўлни кўрсат ва ҳоказо.

Одатда, болалар бундай сўзларни глобал равишда фарқлашни 15-25 кун давомида ўрганиб олишлари мумкин. Мазкур малакаларни эгаллаши болаларнинг ёши, алоҳида хусусиятлари, машғулотларнинг ташкил

этилишига боғлиқдир. Лабдан ўқиш машқларни ўтказишда қуйдаги қоидаларга риоя этиш зарур:

1. Лабдан ўқиш учун берилган сўзлар бирҳил мавзуга оид бўлиши керак. (Масалан бош қисмлари, ўйинчоқлар).

2. Бир вақтнинг ўзида 2-3 тадан ортиқ бўлмаган мавзулар доирасидаги сўзлар берилиши керак.

3. ҳар бир мавзуга оид гуруҳдаги сўзлар сони 3-5тадан ортмаслиги, талаффузи ўхшаш сўзларни ёнма-ён бермаслик керак.

ғзувли карточкаларда берилган сўзларни фарқлашни ўрганиши ҳамда айрим сўзларни дактил ва оғзаки равишда талаффуз қилиши билан ушбу сўзлар лабдан ўқиш учун бериладиган машқларга киритилади. Дактил равишда ўзлаштирилган сўзлар глобал равишда қабул қилинган сўзларга нисбатан болалар томонидан тезроқ фарқланади.

Лабдан ўқишга ўргатиш жараёнида турли ўйинлардан фойдаланилади. Масалан, « қани, кўрсат-чи» ўйинида, олиб борувчининг .. қани? деган кўрсатмасига мувофиқ, болалар тегишли нарсани кўрсатиб бериши керак. дастлаб топшириқ барча гуруҳ болаларига берилади, кейин 2-3 та бола топшириқни бажаради, қолганлар тўғри бажараётганини кузатади. Кейинчалик, яхшироқ гапирадиган болаларни олиб борувчи этиб тайинлаш мумкин. ўйинга мавзу жиҳатдан бир хил сўзлар берилади. ўйинни қизиқарлироқ ўтиши ҳамда болаларда умумлаштирувчи тушунчалар ҳосил бўлиши учун, буюмлардан ташқари, тегишли ўйинчоқ ва расмлардан фойдаланилади.

Лабдан ўқиш учун расмли «лото» ўйини ҳам ўтказилади. Болалар сўзларни лабдан ўқиб, педагог кетидан талаффуз этадилар. Бундай сўзларнинг талаффузи оғизни очиб ёпиш, лабни рефлектор равишда қимирлатиш орқали сўз контурини ифодалаш кўринишида бўлиши мумкин. Алоҳида товушларни талаффуз қилишга ўрганиб олгандан сўнг, болаларда унли ёки ундош товушлар, бўғинлар, қисқарган сўзлар воситасида гапира оладилар. Бундай ғулдираб гапириш ҳам катталар томонидан қўллаб-қувватланиб, рағбатлантирилиши керак.

Товушлар талаффузи ўзлаштирилгач, лабдан ўқиш пайтида, болаларнинг педагог кетидан сўзларни аниқроқ такрорлай бошлайдилар. Бевосита мулоқот чоғида дактиллаш билан бирга оғзаки гапириш тавсия этилади. Аста секин болалар жавоблари фақат оғзаки нутқ кўринишида бўлиши керак.

Болалар боғчасидаа йилдан йилга мураккаблашиб бораётган лабдан ўқиш машқлари олиб борилади. ҳар куни биринчи машғулотнинг бошидаги нутқ машқларига лабдан ўқиш учун материал киритилади. Лабдан ўқиш учун берилган материал кейинчалик фақат оғзаки мулоқотда қўлланилишига эришиш керак. Болалар томонидан нутқий материални лабдан ўқишда қийинчиликлар мавжуд бўлганда,сўзлар дактил равишда ёки ёзувли карточкаларда берилади, сўнг яна оғзаки талаффуз этилади. Болаларга оғзаки муружаат этилганда гапирувчи орадаги масофа 1 метрдан кам бўлмаслиги,

гапирувчининг юзи яхши ёритилиши, ва имкон борида болалар юзининг рўпарасида бўлиши керак.

Шундай қилиб, мактабгача тарбия ёшидаги қар болаларни лабдан ўқишга ўргатишда қуйидаги методик қоидаларга риоя этилади.

1. Лабдан ўқиш бўйича махсус машқларни олиб боришда, таниш бўлган ва ўзлаштирилган нутқий материалдан фойдаланилади.
2. Машқларни олиб боришдан аввал, нутқни глобал идрок қилиш асосида лабдан ўқишга йўналтириш, болаларга мурожаат этилган нутқни педагог кетидан такрорлаш малакаларини шакллантириш талаб этилади.
3. Болаларга мурожаат қилганда нормал артикуляцияга риоя этиш, бироз секин суръатда гапириш зарур. Бўгинлаб гапиришга йўл қўймаслик керак. Фақатгина яхши ўзлаштирилган нутқий материал иштирокидаги махсус машқларда нутқ тезлигини меъерга етказиш мумкин бўлади.
4. Таълимнинг биринчи йилида лабдан ўқишга берилган топшириқларни дарҳол бажариш одатини ривожлантириш мақсадида, топшириқлар мазмуни педагог кетидан такрорлаш талаб этилмайди.
5. Агарда, мурожаат этилган нутқ; икки марта берилгандан сўнг болалар томонидан лабдан ўқий олинмаса, сўзлар дактилланади ёки ёзувли карточкалардан ўқишга берилади, кейин яна лабдан ўқиб олишга берилади. Бола берилган жумладаги бирор сўзни лабдан ўқишга қийналса, жумла тўлиқ такрорланади.
6. Огзаки мулоқот жараёнида янги сўз берилса, у албатта аввал дактилланиши керак. Лабдан ўқиш учун машқларда, ёки мумалада таниш сўзлар билан мурожаат этганда дактиллаш керак бўлмайди.
7. Лабдан ўқиш учун бир хил мавзуга оид сўзлар ишлатилади, мунтазам равишда нутқий материал такрорланиб туради. Мулоқотда кўп учрайдиган сўзлар барча йиллар давомида машқларга киритилади.
8. Гапириш билан бирга дактиллаш чоғида сўзлаётган кишининг қўли юзидан пастда, кўкрак чизиғида бўлиши керак.

Талаффузга ўргатиш

Талаффузга ўргатиш жараёни нутқ ўстириш тизимининг ажралмас қисми ҳисобланиб, атрофдагиларга тушунарли бўлган талаффузни шакллантириш, ҳамда мулоқотда оғзаки нутқдан фойдаланиш эҳтиёжини тарбиялаш назарда тутилади.

Сўзли нутқни дактил ва ёзма нутқ ёрдамида ривожлантирилгани сабабли, мулоқот эҳтиёжидан келиб чиққан ҳолда машгулот учун нутқий материал танланиб, сўзлар заҳираси ҳамда муомала қилиш имконияти кенгайтирилади. Талаффузга ўргатиш машгулотларига эса, луғат аниқ талаффузни ва нутқ тезлигини ривожлантириш зарурати ва изчиллигидан келиб чиққан ҳолда танланади. Талаффузга ўргатиш учун бериладиган материал онсондан мураккабга тамойили асосида, концентрик тузилишда берилиб, таълимнинг охирига келиб, асосий товушлар талаффузи ўзлаштирилиши таъминланади. (Рау Ф.А., Леонгард Э.И., Рау Ф.Ф.)

Талаффузга ўргатиш чогида аввал дактил шаклида ўзлаштирилган сўзлар ва иборалар танланади. Масалан «р» товушини талаффуз этишга ўргатиш жараёнида системалик, изчиллик, тушунарлилик каби дидактик тамойилларга асосланиб, болалар томонидан ўзлаштирилган, яъни сўзнинг ҳарф таркиби ва маъноси таниш бўлган лугат танланади. Чунки бола учун бирданига ҳам товушни ўзлаштириши, уни сўзда талаффуз этиши, сўздаги ҳарфлар кетма-кетлигини билиши, маъносини тушуниши жуда мушкулдир.

Бу қоидага барча таълим йилларида риоя этиш зарурдир. Катта гуруҳда болаларга сўзлар, жумлалардан ташқари шеърлар ҳам ўргатилади. Маъноси нотаниш бўлган матнларни ёдлаш учун бериш тавсия этилмайди. Байрамларда мазмуни тушунарли бўлган ва аниқ талаффуз этиладиган шеърлар ўқиши керак.

Талаффузга ўргатиш учун маълум даражада чекланган ҳажмдаги лугат олинганлиги сабабли, талаффуз қилинадиган сўзлар пухта танланиши, талаффузи яхши йўлга қўйилиши, кейинчалик мулоқотда бемалол ишлатилиши керак. Сўзлар қар болалар таълими дастурининг нутқ ўстириш бўлимидан олинади. Нутқий материал доимий равишда ва изчиллик билан талаффуз этилиб турса, атрофдагиларга уни тезроқ тушуна олади, ва шундай қилиб болаларда нутқий мулоқотга бўлган эҳтиёжи ўсиб боради.

Агарда болалар дактил нутқ воситасида мулоқот қила олса, талаффуз малакалари ривожланиши билан улар ҳам нутқий мулоқотда қўлланилишини Б.Корсунская У.Файзиева, Ф.Алимходжаева томонидан ўтказилган тажрибалар тасдиқлайди. Талаффуз малакалари ривожланиши билан болалар дактиллашни оғзаки нутқ билан уйғунлаштира бошлайди; сўзлар ва ибораларни яхши мусҳкамлагач дактил нутқдан фойдаланмасдан, оғзаки нутқни ишлатадилар; фақат қийинчиликлар юзага келганда яна дактил нутққа мурожаат этади. Шу сабабли ҳар бир товушни аниқ талаффуз этилишига эътибор берилади. Талаффузга ўргатишда концентрик метод асосида яқинлаштирилган талаффуз қилиш руҳсат этилади. Рисоладагидек талаффузга яқинлаштирилган талаффузни ноаниқ талаффуздан фарқ қилиш ва талаффуз камчиликларини тўғрилаб туриш лозим.

Ф.Ф.Рау томонидан талаффузга ўргатиш чорида қўйилмаган товушларни ўрнини босувчи қуйидаги товушлар билан алмаштириш тавсия этилади.

П-П"; П-Б; П-Б"

М-М-М"

Т-Д; Т-Т" ; Д-Д"

Н-Н";

Ф-Ф";

В-В;

С-З-Ш; С-З; Ш-Ж;

Э-И-Й;

Л-Р-Л";

К-Г-Кг/-ҳ-К"-Г"-Х

Қўйилмаган товушлар, масалан "л" товушни "н", ёки "т" товуш билан алмаштиришга йўл қўймаслик керак.

Ф.Ф.Рау, В.И.Бельтюковларнинг мактаб ёшидаги ўқувчилар талаффузидаги ўзига ҳосликларини ўрганиш юзасидан олиб борилган тадқиқотларда ундош товушларнинг ноаниқ талаффуз этилиши, товушларни "ютиб юбориш" ҳолати, бўгинлаб талаффуз этиш, ургуларга риоя этмаслик болалар талаффузининг аниқлигига катта зиён етиши кўрсатилган. Унли товушлардан а,у,ў,и ундош товушлардан л,г,қ,г,с,ш,р товушларни тўғри талаффуз этилиши нутқнинг аниқ бўлишига ёрдам беради. Мактабгача тарбия ёшидаги болаларга бундай ҳатолар ҳос ҳисобланади. Шунинг учун, нотўғри талаффузни бартараф этиш қийин бўлганлиги сабабли, товушлар ноаниқ талаффуз этилишига йўл қўймаслик зарур.

Дактил белгилар ёрдамида "ютиб юборилган" ва бузиб талаффуз этилган товушлар талаффузини тўррилаш мумкин бўлади. Масалан, "олма" сўзи ўрнига "омла" деб талаффуз этилса, сўзни дактиллаб, боланинг ҳатоси кўрсатилади. Шунингдек, сўзларни қисмларга бўлиб(лекин бўринлаб эмас) гапириб, талаффуздаги камчиликларни тузатиш имконини беради. ҳато тузатилгандан сўнг сўзларни яхлит, бўлмасдан, равон талаффуз этиш талаб этилади.

Овознинг баландлиги, нутқнинг тезлиги ва сўздаги ургулар ҳам нутқнинг аниқлигини белгилайди.

И.А.Соколянский нутқ жуда баланд бўлмиш керак эмаслигини, баланд овоз тембрнинг бузилишига олиб келиш мумкинлигини, паст нутқ аксарият ҳолларда аниқроқ бўлишини эътироф этади. Урзули бўгинни ҳам жуда интенсив талаффуз этиш тавсия этилмайди, ўрзули унли товушларни узокроқ талаффуз этиб, ургун кўрсатишни ўзи кифоядир.

Нутқ нормал суръатда бўлишига эришиш учун секин суръатни изчиллик билан тезлаштириб бориш зарур. Меъердаги нутқ орфоэпия қоидаларига жавоб бериши лозим. Бироқ богча ёшидаги болалардан орфоэпия қоидаларига риоя этилиши талаб этилмайди. Сўзнинг тузилиши болалар томонидан яхши ўзлаштирилгандан кейин орфоэпия устида иш олиб борилади. Мактабда ёзишга ўргатиш чоғида орфоэпия қоидалари осонроқ ўзлаштирилади.

Сўзлар эркин талаффуз этиладиган пайтда болалар дактил нутқдан кечадилар. Бироқ дактил нутқдан эрта воз кечиш, яъни дактилламасдан огзаки гапиришни болалардан талаб этиш, сўзнинг ҳарфли таркибини ўзлаштирилишини қийинлаштиради.

Барча юқоридаги кўрсатмаларни фронтал ва яккама-якка машғулотларни ўтказиш чоғида эътиборга олиш керак. Машғулотлар бошида ўтказиладиган нутқ машқларга талаффуз, суръат, ўргу каби нутқнинг жиҳатлари устида ишлаш тавсия этилади.

Кар болаларнинг нутқи мазмунли, онгли, тушунарли бўлишига эришиш учун огзаки нутқ юқори савияда бўлиши талаб этилади. Оғзаки нутқ

равон, аниқ тушунарли бўлиши учун куйидаги шарт-шароитлар таъминланиши керак:

1. Болаларни мулоқотда оғзаки нутқдан фойдаланишга йўналтириш.
2. Болаларнинг умумий ривожланишини таъминлаш, дактил шаклидаги нутқ заҳирасини кенгайтириб бориш.
3. Ёзувли жадвалчалар ва дактил нутқдан ўз вақтида оғзаки нутқдан фойдаланишга ўтиш (яқинлаштириб талаффуз этишдан бошлаб аниқ талаффузга эришиш).
4. Болалар нутқидаги фонетик, лексик, грамматик ҳатоларни машгулотлар ва мулоқот пайтида тўғрилаб бориш.
5. Нутқни эгаллаган қар болаларни эшитувчи болалар билан муомалада бўлишига эришиш

Қар болалар нутқини шакллантириш даврида сўзли нутқнинг турли шакллари, нутқни қабул қилиш ва баён этишда ҳар хил миқдор ва нисбатларда ишлатилади. Таълимнинг биринчи босқичида (5-6 ой) давомида нутқни қабул қилишда етакчи бўлиб ёзма нутқни глобал ўқиш, қисман лабдан ўқишдан фойдаланилади. Дактил нутқдан мустақил равишда баён этиш учун фойдаланилади. Кейинчалик, дактиллаш малакалари ривожланиши билан, дактил нутқ ёрдамида мулоқотда булиш икониёти ортиб боради.

Оғзаки нутқнинг роли тайёрлов ва ундан кейинги даврида унчалик сезилмайди, у анча вақтгача ўқитиш предмети бўлиб қолади. Оғзаки нутқнинг мулоқотдаги ўрни унчалик муҳим бўлмайди. Лабдан ўқиш малакаларининг ривожланиши, лугатнинг бойиши, талаффузнинг шаклланиши билан болаларнинг мулоқотида оғзаки нутқнинг аҳамияти ортиб боради. Оғзаки нутқ дактил нутқ билан уйғунлашган ҳолда ишлатилади. Сўзлашиш пайтида дактилни қўлланиши болалар томонидан сўзлар мазмуни ва таркибини тўлиқ ўзлаштирилиб олинмагунча давом этади. Нутқ материални дактил шаклда берилиши ёзувли жадвалвалчалардан қабул қилишга нисбатан болалардан нутқий ривожланишнинг юқорироқ даражасида бўлишини талаб этади. Сўзларни жадвалчалардан, дактил ўқиб фарқлашга урганиб бўлгандан кейин, нутқий материални лабдан ўқишга ўрганмоғи лозим. Демак, нутқнинг турли шакллари (оғзаки, ёзма, дактил)нинг ўрни ва аҳамияти нутқий материални ўзлаштириш даражаси, нутқнинг мазмуни за характери кўра ўзгариб боради.

Таълимнинг биринчи йилида қабул қилишда етакчи бўлиб ёзма жадвалчадан фойдаланилади, ундан кейин дактил ва лабдан ўқишга ўтилади . Болалар боғчаси таълимнинг сўнгги йилида барча нутқ материални болалар лабдан ўқий олиши зарурдир. Дактил нутқ, ёзма нутқ ёрдамчи восита сифатида қўлланилади, яъни бола лабдан ўқий олмаган ҳолда дактил ёки ёзма нутқ берилади. ***Таълим жараёнида нутқнинг турли шаклларида фойдаланиш тартиби***

Нутқни идрок этилиши

Нутқнинг ифодаланиши

1. Ёзилган еки гапирилган сўзни глобал равишда фарқлаш.
(тайёрлов даврининг бошида)

2. Ёзувли жадвалчалардаги сўзларни дактиллаб ўқиш (фаол идрок этиш асосида)

3. Дактил нутқни дактиллаёт-ган шахснинг кетидан дактиллаган ҳолда идрок этиш.

4. Ўзлаштирилган сўзларни лабдан ўқиб, гапираётган кишининг кетидан такрорлаш.

5. Янги матнни ўқиш.

1. Катталар талабига биноан глобал фарқланадиган сўзлар иштирокидаги ёзувли каточкаларни ишлатиш.

2. Мулоқотда жадвалчаларда ёзилган сўзларни дактиллаб ўқиш (тайёрлов босқичининг охиридан бошлаб)

3. Мулоқотда дактил нутқдан мустақил фойдаланиш, айна пайтда оғзаки гапириш (рулдираб).

4. Сўзлар талаффузини яқинлаштириб талаффуз қилиш билан бирга дактиллаш.

б. Оғзаки нутқдан дактилламасдан, мустақил фойдаланиш, асосий товушларни аниқ талаффуз этиш, мураккаб товушларни ўхшатиб талаффуз этиш.

б. Дактилламасдан аниқ талаффуз этиш.

Саволлар

1. Мактабгача ешидаги қар болаларнинг нутқини шакллантириш хусусиятлари.

2. Дактил нутқнинг вазифалари ва қўллаш қоидалари.

3. Езма нутқнинг хусусиятлари.

4. Лабдан ўқишга ўргатиш тартиби.

5. Талаффузга ўргатиш вазифалари ва қоидалар

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Л.М.Бышова Методика обучения русскому языку в школе для глухих детей М.1991

2. Б.Д.Корсунская Развитие речи глухих дошкольников М.1981
3. Л.П.Носкова Развитие речи детей в дошкольном отделении школ-интернатов для глухих детей М.1981
4. Л.П.Носкова Коррекционное обучение как основа личностного развития аномальных дошкольников М.1989
5. И.В.Колтуненко Развитие речи глухих дошкольников М.1980
6. А.Г.Зикеев Обучение учащихся подготовительного, 1-4 классов школы! глухих М 1984
7. Ф.Ф.Рай, Н.Ф.Слезина Методика обучения произношению в школе глухих М. 1984
8. В.КБельтюков Чтение с губ М 1970
9. Ф.Ф.Рау Устная речь глухих М. 1973
10. Ф.Ф.Рау Методика обучения глухих устной речи М.1976
11. Е.И.Тихеева Развитие речи детей М.1972
12. А.М.Бородич Методика развития речи детей М.1974
13. Л.А.Головниц Дошкольная сурдопедагогика М.2001
14. П.Юсупова Мактабгача тарбия педагогикаси Т.2002

2-БОБ Дастлабки даврда кар болалар нутқини ўстириш.

Эшитиш қобилиятининг пасайиши боланинг меъерда ривожланишига таъсир этади, жумладан сезги, идроки, тафаккури каби психик жараёнлари сушт ва ўзига ҳос равишда шаклланади, нутқий ривожланиши тормозланади, шу сабабли махсус таълим бериш бундай болаларнинг камол топишида муҳим омил бўлиб қолади.

Махсус таълим бериш шароитида боланинг камол топиши учун зарур бўлган оғзаки ва ёзма нутқи ривожланиб боради. Мактабгача ёшидаги боланинг асосий фаолияти ўйин бўлаганлиги сабабли, уларга таълим бериш жараёни мураккаб ҳисобланади. Махсус таълим самарали ташкил этилиши учун бир қанча махсус шарт-шароитлар яратилиши талаб этилади.

Махсус мактабгача таълим муассасига келган кунидан бошлаб тарбияланувчиларнинг ҳуққ маданиятини тарбиялаш ҳамда айти пайтда нутқини ўстириш ишлари бошланади. Таълимнинг дастлабки ойлари тайёрлов даври бўлиб, болалар самарали таълим олишига тайёрланади. Мазкур даврда болалар кун тартибига риоя қилишга одатланади, уларда маданий гигиеник малакалар шакллантирилади, болалар жамоа орасида, машгулотлар, ўйинлар пайтида ўзини тута билишни ўрганади. Шу билан бир қаторда болаларнинг нутқи борлиқни билиш ва мулоқот воситаси сифатида ривожлантирилади.

Маданий гигиеник ва маданий-маиший ҳуққ малакаларини ҳамда ўқув малака ва кўникмаларини нутқ билан уйғунликда шакллантириш жараёни педагоглардандан юксак педагогик маҳорат ва сабр- тоқатни талаб этади. Эшитишда нуқсонли бўлган болаларнинг нутқини ўстириш жараёнида қуйидагиларга эътибор бериш керак бўлади:

1. Болаларда турли малака ва кўникмаларни тарбиялашда нутқни ўстириш вазифаси устун бўлмаслиги;

2. Шу билан бирга, билим, малакаларни шакллантириш пайтида қулай вазиятдан фойдаланган ҳолда муомала учун зарур бўлган минимал сўз бойлиги ўзлаштирилишини таъминлаш керак.

Маданий гигиеник малакалар ва маданий ҳулқ малакалари шакллантириш жараёни қуйидагича кечади: барча хатти-ҳаракатлар дастлаб 1,2 марта тарбиячи томонидан кўрсатилади, кейин болалар билан бирга бажарилади. Болаларга машғулотлар пайтида шовқин қилмасдан ўрнидан туришни, стулни жойига қўйишни, тўғри ўтиришни, ювиниш пайтида кранни очишни, совун олишни, енгини шимаришни, сочиқни ушлашни, юз кўлни қуруқлаб

артишни, овқат пайтида салфетка, қошиқ, санчқилардан фойдаланишни, нонни ушатишни, мустақил ечиниш ва кийинишни ўргатиш керак бўлади. Ҳаракатлар ва уларнинг кетма-кетлиги ўзлаштирилгандан сўнг, болалардан у ёки бу ҳаракатни бажариш кўрсатмаси беришдан аввал ёзувчи жадвалча кўрсатилади.

Болаларда маданий-гигиеник малакаларни шакллантириш жараёни изчиллик билан барча таълим йилларида ташкил этилади. Мазкур жараён доимий равишда нутқий воситалар билан уйғунлашган ҳолда олиб борилса, мулоқот учун зарур бўлган сўз ва иборалар табиий ва онгли равишда ўзлаштирилади. Қар болаларни муваффақиятли ўқитишида уларнинг сенсор (сезги, идрок, тасаввур) жараёнларини, диққат-этиборини, тақлидчилик қобилиятини ривожлантириш муҳим аҳамият касб этади. Кичкинтойлар таъсирчанлиги, ҳиссиётларга берилувчанлиги, билим ва тажрибаларнинг етишмаслиги, таффақурини етарли ривожланмаганлиги билан ажралиб турадилар. Таълим-тарбия жараёни нотўғри йуналтирилган ҳолда, уларда атрофдаги борлиқ ҳақида нотўғри тушунчалар ва тасаввурларнинг шаклланишига олиб келади.

Баъзан эшитувчи болалар ҳам табиат ҳодисаларини кўриб туриб, ундаги сабаб ва оқибатларини адаштирадилар. Дарахтлар қимирлаётгани учун шамол эсаяпти, ой чиққани учун қоронғи бўлди каби тушунчалар уларга ҳосдир.

Мактабгача ёшидаги болаларнинг ақлий ривожланишида теъдиқ атрофни идрок этиш жараёнини бошқариш, мавжуд бўлган тасаввур ва тушунчаларни сўзлар воситасида ифодалаш муҳим омилларидир.

Болаларнинг тасаввурлари, яъни илгари идрок этилган нарсаларнинг сиймолари уларда мажуд бўлган билимлар мазмунини белгилайди. Тасаввурлар аниқлаштирилиши, тартибга солиниши, умумлаштирилиши лозим. Шунингдек, тасаввурлар нутқ билан боғланмаса, улар ўз маъно моҳиятини йўқотади.

Болаларни онгли равишда атроф-муҳитдаги предмет ва ҳодисаларни идрок этиб фарқлашга ўргатиб ҳамда тўғри тасаввур ва тушунчаларни шакллантириб, уларни мантиқий фикрлашга ўргатиш, тасаввурларини

тартибга солиш таҳлил қилиш ва умумлаштириш малакаларини ривожланишини таъминланади.

Болаларнинг турли хил фаолиятларни ташкил этиб, уларни буюмлар ва ҳаракатларда фарқли ва ўхшаш белгиларни англашга, буюмлар ва уларнинг хоссалари ўртасидаги боғланишларни тушунишга ўргатилади.

Дактил ва оғзаки нутқни шакллантириш учун болаларнинг кўриш идроки, диққат эътибори ва таклидчилигининг махсус ривожлантириб бориш зарур. Сўзли нутқни ривожлантириш, ёзма жадвалчалардан самарали фойдаланиш мақсадида болаларни ҳарфлар ёзувини идрок этишга, ўқишга ўргатиш, дактил нутқни ривожлантириш учун дактилемаларни фарқлаш, мустақил дактилаш, қабул қилаётган нутқдаги сўзларни дактиллашга одадлантириш керак.

Оғзаки нутқни ривожлантириш учун болаларда тўғри нафас ва овозни ривожлантириш, нутқ аъзоларининг артикуляциясини шакллантириш, педагог кетидан ва у билан бирга сўзларни талаффуз этишга, товушлар талаффузини фарқлашга ўргатиш керак. Қўлланиладиган тайёрлов машқлар нафақат дастлабки босқичда, балки бутун мактабгача даврда йилдан йилга мураккаблашган ҳолда бажарилади.

1-& Тайерлов машқлар Таклидчиликни ривожлантирувчи машқлар

Таклид қилиш ҳам таълим бериш ҳам билимларни ўзлаштириш воситасидир. Диққат каби, таклид қилиш ихтиёрий ва ихтиёрсиз кўринишда бўлади. Айнан катталарга таклид қилиш асосида қар болалар маданий ҳулқ меъерларини, билим ва малакаларни ўзлаштирадилар. Онгли равишда таклид қилиш учун диққат-эътибор керак, таклид машқлари ўз навбатда диққатни ривожлантиради. Катталар билан биргаликда ҳаракатларни бажариб болалар уларга таклид қилишга ўрганадилар.

Дастлаб болаларга қўлни кўтариш, тушуриш, белни орқасига беркитиш, чапак чалиш ҳаракатларини такрорлашга ўргатилади. Болалар кир ювиш, сочни тараш, артиш, супуриш, чўмилиш ва бошқа кундалик маиший ҳаракатларга иштиёқ билан таклид қиладилар

Барча ҳаракатлар онгли равишда, эмоционал бажарилиши керак. Машқларда турли уйинчоқлар, шарлар, байроқчалар, шиқилдоқлардан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Педагог ўйинчоқларни кўтаради, тушуради, беркитади, шақиллатади, қўлдан қўлга олади, болалар эса ҳар бир ҳаракатга таклид қиладилар. ҳаракатлар ўргатилгандан сўнг майда, мураккаброк ҳаракатларни ўргатишга ўтилади, дактил алифбонинг элементларини, ўхшаш ҳарфлар, дактилемаларни танлаш, артикуляцияга таклид қилишга ўргатилади. Катталар ҳаракатларига яхши таклид қиладиган болалар рағбатлантирилади. Таклидчиликни ривожлантириш учун «кўзгу» ўйинини ўтказиш мумкин. Болалар ярим доира шаклида ўтиради. Педагог ҳаракатларни бажаради, болалар такрорлайди. Ўйин «Мумкин-мумкин эмас» Болалар педагог кетидан барча ҳаракатларни бажаради. Лекин муайян ҳаракат таъқиқланади, масалан болалар қўлни беркитиш, ёки чапак чалиш

каби ҳаракатларни бажармаслиги керак. Педагог шу ҳаракатни бажарганда бола қўлини тиззасига куйиши керак. Педагог ҳаракатини такрорлаган бола ютказди. Бошида ўйин катталар иштирокида ўтказилади 2-3 марта такрорланган ўйиннинг номи жадвалчада ёзилади. «Мумкин», «мумкин эмас» деган сўзларнинг маъноси турли фаолиятлар жараенида аниқлаштирилиб, кенгайтирилади. Таклидчилик ва диққатни ривожлантирувчи машқлар орасида деярли фарқ бўлмайди.

Диққатни ривожлантирувчи машқлар

«Байроқ кўтарган болалар» ўйини. Лото картасида байроқ кўтарган 12 бола тасвирланган бўлади. Байроқларнинг ва болалар кийимининг ранги ҳар хил бўлади. Картанинг ёнида болалар тасвирланган 12 та карточка кўйилади. Болалар карта расмларига мос бўлган кичик карточкаларни топиб карта катакаларининг устига кўйиши керак.

Худди шундай турли копток, лента, шар ушлаган қизларнинг расми тасвирланган карталардан фойдаланиш мумкин.

Берилган намуна асосида санок таёқчалар, мозаика, «лего» дан турли шакл, нақшларни ясаш болаларнинг диққатини ривожланишига яхши ҳизмат қилади. Педагог бирор шаклни ясаб устини салфетка билан ёпади ва болаларга мустакил равишда, кўрсатилган шаклни ясаш таклиф этади. Агар бола топшириқни уддалай олмаса, салфеткани очиб, ясалган шакл яна кўрсатилади. Кейин турли таниш предметлар шаклини ясашга ўтилади. Таълимнинг 2-йилида болалар орзаки ва ёзма равишда берилган топшириқларга асосан турли нақш ва шаклларни ясаши мумкин. Масалан, «уй ва деворни яса», «юлдузни яса», «минорачани яса» каби топшириқлар берилади.

Шунингдек, намунада кўрсатилган рангдаги мунчоқларни маълум тартибда териш, бир хил ёки ҳар хил рангдаги геометрик шакллардан нақш тузиш машқларини ўтказиш мумкин.

Болаларнинг диққат эътиборини ривожлантириш, турли ранг, шаклларни ажратишга ўргатиш мақсадида «Мос рангни танла», «Шаклини танла» каби дидактик ўйинларни ўтказиш мумкин. Бунинг учун 4та катакли 4та таблица тайёрланади. ҳар бир таблицада ҳар хил рангдаги бир турдаги предмет: кўйлак, копток, пиёла, чойнак тасвирланиши мумкин. Таблицага мос 16 хил 5х8 см бўлган карточка тайёрланиб, карточкаларда 4та кизил, яшил, сарик куйлак, 4та копток, 4та пиёла, чойнак тасвирланади. Таблицаалар болаларга тарқатилиб болалар уларга тегишли карточкаларни танлайди. Ушбу материал билан 3 вариантда ўйин ўтказиш мумкин.

1-тур Болалар таблицалардаги расмларга мос карточкалар танлайди.

2-тур Болаларга алоҳида карточкалар тарқатилади. Педагог карточкани кўрсатади, худди шундай карточкаси бўлган бола карточкани кўтаради. Сўнг болалар оззаки равишда берилган топшириққа мувофиқ тегишли карточкани кўрсатиши керак. Масалан, «кимда копток?» деган саволга болалар копток расмини

кўрсатиши керак бўлади.

3-тур «барча қизил предметларни беринг» деган топширик берилади. Бунда болалар рангларни предметларнинг шакли ва тузилишидан қатъий назар фарқлашни ўрганади. Бу ўйинни ўзлаштиргач, бошқа материаллардан, масалан геометрик шакллардан таблица ва карточка тайёрлаб ўйин ўтказиш мумкин.

Шунингдек, диққатни ривожлантириш мақсадида қуйидаги ҳаракатли ўйинларни ўтказиш тавсия этилади.

1. «Сигналга қараб югур» ўйини. Бунинг учун светофорга ўхшаш мослама тайёрланади. Қизил ранг кўрсатилганда болалар тухтайди, яшил рангда юради.

2.«Шарни думалат» ўйини. Болалар бир қаторга чизилиб туради. Уларга рангли шарлар берилиб рўпарадаги мўлжалга уриш таклиф этилади.

3.«Эслаб қол» ўйини. Болалар икки қатор бўлиб чизилади. Қаторнинг бошида турган «етакчилар»га ўйинчоқлар берилади. Сигналга кўра(чапак чалиш, байроқни кўтариш), болалар тарқалиб кетади. Яна сигналга кўра болалар жойига туриши керак.

4.«Эслаб қол» ўйинининг бошқа тури. Болаларга турли ўйинчоқ, расмлар берилади. Маълум белгига мувофиқ болалар ўйинчоқларини стул устига қўйиб хонада югурадилар. Шу вақт тарбиячи стул устидаги расмларнинг ўрнини ўзгартириб қўяди. Белгига мувофиқ болалар уз ўйинчоқ ёки расмини топиб стулчасига ўтириши керак.

Диққат-эътибор ва тақлидчилик қобилияти болалар нутқини ўстиришда муҳим омил ҳисобланади. Бироқ болалар нутқини ўстириш учун диққат ва тақлидчилиқни ривожлантириш машқлари билан чегараланмасдан, сўзлашув нутқни шакллантириш, дактиллаш, талаффуз қилишга оид машқларни ҳам ўтказиш керак.

Дактиллашга ўргатувчи тайерлов ўйин ва машқлар

1.Дактил белгиларни кўрсатишга ўргатувчи машқлар.

Дактил белгиларни ўргатиш аввал кескин фарқ қиладиган дактилемалардан бошланиб, кейин ўхшаш дактилемалар ўргатилади. Болалар диққатини жалб қилиб, педагог дактил белгини кўрсатади. Болалар бу белгини тақлид қилиб бармоқларда кўрсатишга ҳаракат қиладди. Педагог бармоқлар ҳолатини тўғрилаб туради. Мазкур машқларни бажаришда болалар бармоқлар ҳаракати ва ҳолатига тақлид қиладди, лекин ҳарфлар билан солиштириш талаб этилмайди. Машқларни бажариш чоғида болалар дактил белгиларни идрок этиб, қўллар ҳаракатини кўрсатиб беради. Педагог дактил белгиларни болалар томонидан аниқ ифодаланишига эътибор беради. Дактилемаларни

кўрсатишдан аввал қўлни рўмолча билан ёпиб, болалар диққати жалб этилгандагина, рўмолчани очиш мумкин.

1. «Шундай қил» ўйини. Тасвирланган дактил белгисини кўриб уни кўрсатиш. Болалар олдида 4-5 та дактил белгилар ифодаланган жадвалчалар қўйилади. Педагог битта дактил ҳарфни кўрсатади. Бола ўзида бор карточкалар орасида тегишлигини топади. Кейин педагог қўлида дактил белгини кўрсатади, болалар қўл белгисини такрорлайди.
 2. «Ўзинг танла ва кўрсат» ўйини. Болалар дактил белгиларга мос ҳарфларни топади. Аста секин сўзлар устида иш олиб борилади (болалар исмлари, ўйинчоқ номлари ва бошқалар дактилланади). Машқлар ёрдамида дактиллаш малакалари ривожлантирилади.
 3. Болалар мустақил равишда ҳарфларга мос дактил белгиларни танлайди.
 4. Жадвалчалар асосида дактиллаш. Аввал болалар дактил елги ва ҳарфлар асосида дактиллайди, кейин босма ҳарф ёзувлар асосида дактиллайди.
 5. «Топ-чи» ўйини. Педагог ёки бола билдирмасдан битта ҳарфни беркитади. Болаларга қайси ҳарф беркитилганини топишга таклиф қилади. Болалар қандай ҳарф эканлигини топиб, дактиллаш малакаларини ривожлантиради.
 6. «Лото ўйини» Лотодаги расмлар тагидаги ёзувларни ўқиш ва дактиллаш.
 7. Артикуляция машқларини, овоз машқларини бажариш билан бирга дактиллаш. Педагог товуш ёки бўгинни талаффуз этиши билан дактил белгисини кўрсатади. Болалар такрорлайди. Кейинчалик болалар дактил шаклида берилган топшириқни бажаради, ёзувларни дактил ўқийди ҳамда ўз дактил малакаларини ривожлантиради.
- ОРЗЯКИ нутқни эгаллашга тайерловчи ўйин ва машқлар**
- Кар болалар қўл, бармоқлар ҳаракатига тақлид қилишдан, артикуляция аъзоларининг ҳаракатларига тақлид қилишга ўтадилар. Педагог болалар эътиборини ўз артикуляциясига жалб қилиб унга тақлид қилишга ундайди. Тақлид қилиш машқларида «па», «по», «пу» «фа», «фо» каби бўгинлар талаффуз этилади ва айни пайтда лабдан ўқишга тайерлайди. Болалардан аниқ артикуляция ҳаракатларини бажариш талаб этилади, айрим ҳолларда аниқ ҳаракатлар асосида уларда товушларни ҳосил қилиш мумкин.

Болалар ҳаракатларининг тўғрилигини бирорта ўйинчоққа «текширишни» буюриб рағбатлантириш лозим.

Педагог артикуляциясига эътиборини қаратиб, нутқ аъзоларининг ҳолатини фарқлаб, болалар лабдан ўқишга ўрганадилар. Бу вақтга келиб, болалар жадвалчадан «туринг», «утиринг», «юринг», «югуринг» каби сўзларни идрок этадилар.

Педагог болаларнинг эътиборини жалб қилган ҳолда «туринг» дейди, сўзни айтиб ўзи ўрнидан туради, болаларни ҳам туришга ундайди. Яна болалар диққатини жалб этиб «югуринг» дейди ва ҳаракатни кўрсатади, болалар югуради. Сўнг «ўтиринг» сигнали берилади ва ҳаракат кўрсатилади. Бу машқлар 2-3 марта бажарилади. Машқларни бажаришда:

1. Машқни педагог кўрсатмани берганидан сўнг бажариш;
2. ҳаракат ўрнига ёзувли жадвалчани кўрсатмаслик;
3. ҳаракатларнинг тўғри бажарилишига эътибор бериш.

4. Машқларни бажаришда педагогнинг артикуляциясига диққатни жалб этилишини бир оз дам олиш билан алмаштириб туриш. Дам олингандан сўнг машқни такрорлаш зарур.

Худди шундай қилиб болаларнинг исмларини лабдан уқишга ўргатилади. Сўнг болаларга ўйинчоқлар, идиш-товоқлар, мебелларнинг номи иштирокида «кўрсат», «бер», «олиб кел» каби топшириқлар берилади.

Талаффузга ургатишда қуйидаги нафасни ривожлантирувчи машқлар бажарилади:

1. Когоз ва пахта парчаларини пуфлаб силжитиш (бола ва нарсалар ўртасидаги масофа узайтириб борилади)

2. Ёниб турган шамни учираш (бунда лунжларни иширмасликка ҳаракат қилиш керак)

3. Сув солинган тоғорачада сузаетган ўйинчоқларга пуфлаш.

4. Пластмассдан ясалган шарчани бир бирига қаратиб пуфлаш. Болалар ўртасидаги масофа 1 метрдан кам бўлмаслиги керак. **Овоз ва артикуляцияни ривожлантирувчи машқлар**

1.«Тойчоқлар» уйини. Бир бола «от», иккинчиси «аравакаш» ролини бажаради. «Аравакаш» «о», «но» сўзлар билан «от»ни ҳайдайди. «От» тўхтаганда «пррр» дейилади.

2.«Кўгирчоқ» билан ўйин Болаларга кўгирчоқлар берилади, улар кўгирчоқни аллалаб ухлатади: «а-а-а», педагог болалар артикуляциясини текширади ҳамда болаларнинг қандай овоз чиқаришига эътибор беради.

3. Ралтак ип билан ўтказиладиган ўйинлар. Педагог ипни тортиб «а-а-а» дейди. Кейин ипни ўраб «па-па-па» ёки бошқа бўғинларни талаффуз этади.

Ушбу даврда ўтказиладиган овоз ва артикуляция машқларида талаффузи қийин бўлмаган бўғинлар олинади: (па-пу, та-ту, по-та, па-та, то-по).

Овоз машқлари ритмик ҳаракатлар билан биргаликда бажарилади ва 3-4 ҳафтадан сўнг фонетик зарядка машқлари билан алмашилади.

Тайерлов машқларини бажаришда қуйидаги қоидаларга риоя қилинади:

1. Тайерлов машқлар 3-4 кишилик гуруҳчалар билан ўтказилади, тақлид қилиш малакалари шакллангач, болалар сони 5-6-гача етказилади. Машқлар давомийлиги 15-20 дақиқа. Шунингдек, нафас, овоз, тақлидчилик, диққатни ривожлантирувчи машқлар киритилади. Машрулотларни узоқ вақтга чўзмаслик, болаларни толиқтирмаслик лозим.

2. Болаларнинг иш фаолиятини дам олиш билан алмаштириш керак. Дастлаб дам олиш вақти узоқроқ, иш вақти қисқарок бўлади.
3. Болалардан артикуляция ҳаракатларни аниқ бажариш талаб этилади.
4. Машқларни педагогнинг белгисини (ўтириши, туриши, чапакчалиши, қўл кўтариши)дан кейин бажаришга одатлантирилади.
5. Янги машқларга ўтиб, уни аниқ бажарилишини талаб этиш, вақти-вақти билан мураккаброқ машқларни такрорлаб туриш керак.

Шуни таъкидлаш лозимки, махсус мактабгача тарбия муассасига келган болаларнинг барчаси эшитишдаги нуқсони, жисмоний ва психик ривожланиши, феъл-атвори жишҳатдан бир биридан фарқ қилади. Шунинг учун болалар янги шароитга тушиб қолгани ҳамда турли қобилият ва имкониятларга эга бўлганини ҳисобга олиб, дастлабки даврда ўргатиш жараёни 2-3 болани гуруҳга бирлаштириб олиб борилади. Айрим болаларни алоҳида-алоҳида ўргатиш тавсия этилади.

Биринчи кунданок кузатувлар олиб борилиб, болаларнинг ҳулқи, унинг ўзлаштиришдаги муваффақиятлари ва камчиликларини ҳисобга олиб туриш керак бўлади. Болалар ривожланишини ўрганиш натижасида самарали педагогик таъсир усуллари танлаш имконияти яратилади.

Саволлар

1. Эшитишда нуқсони бўлган мактабгача ешидаги болаларнинг нутқи дастлабки даврда қандай шакллантирилади?
 2. Дастлабки даврда тақлидчилик ва диққатни ривожлантириш мақсадида қандай ўйин-машқлар олиб борилади?
 3. Дактиллашга ўргатиш мақсадида қандай машқлар қўлланилади?
 4. Оғзаки нутқни ривожлантирувчи машқларни таърифлаб беринг.
- Фойдаланилган адабиётлар:

1. Л.М.Бышова Методика обучения русскому языку в школе для глухих детей М.1991
2. Б.Д.Корсунская Развитие речи глухих дошкольников М.1981
3. Л.П.Носкова Развитие речи детей в дошкольном отделении школ-интернатов для глухих детей М.1981
4. Л.П.Носкова Коррекционное обучение как основа личностного развития аномальных дошкольников М.1989
5. И.В.Колтуненко Развитие речи глухих дошкольников М.1980
6. А.Г.Зикеев Обучение учащих подготовительного, 1-4 классов школм глухих М 1984
7. Ф.Ф.Рау, Н.Ф.Слезина Методика обучения произношению в школе глухих М. 1984
8. В.И.Бельтюков Чтение с губ М 1970
9. Ф.Ф.Рау Устная речь глухих М. 1973
10. Ф.Ф.Рау Методика обучения глухих устной речи М.1976
11. Е.И.Тихеева Развитие речи детей М.1972

12. А.М.Бородич Методика развития речи детей М.1974
13. Л.А.Головниц Дошкольная сурдопедагогика М.2001
14. П.Юсупова Мактабгача тарбия педагогикаси Т.2002

3-БОБ

КАР БОЛАЛАРНИНГ ТУРЛИ ФАОЛИЯТЛАРИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ ЖАРАЁНИДА НУТҚНИ РИВОЖЛАНТИРИШ

Болалар мустақил нутқини ривожлантиришда, уларни мулоқот қилишга ундаш, тушунадиган нутқ бойлигини ошириб бориш талаб этилади. Болалар сўз бойлиги ортиб бориши ,нутқни тушунишга ўрганиши натижасида сўзли нутқининг ривожланиб боришини таъминланади.

Таълимнинг биринчи йилининг охирида 300 та таниш булган сузлардан 150 тасини мустақил нутқда ишлатилиши талаб этилса, таълимнинг 2-йилида таниш булган 8000 та сўздан 300 тасини мулоқотда мустақил қўлланади.

Ўйин, меҳнат,ўқув фаолиятида кундалик ҳаёт эҳтиёжларидан келиб чиққан ҳолда болаларда мулоқот қилиш, яъни ўз хошиш-истакларини сўз билан ифодалаш иштиёқи пайдо бўлади. Махсус мактабгача таълим муассасасида коррекцион таълим жараёни болаларнинг ўзига-ўзи хизмат кўрсатиш овқатланиш, кийиниш, ечиниш), ўйин, меҳнат, нутқини ўстириш, математик тасаввурларни шакллантириш, тасвирий фаолият, қуриш-ясаш, пластилин ва лойдан нарсалар ясаш каби фаолиятлар асосида ташкил этилади.

Турли фаолиятлар соҳасида дастлабки билим ва малакалар катталар томонидан кўрсатиб бериб тушунириш воситасида эгалланади. Амалий фаолият жараёнида мулоқатда болалар ва педагоглар бир-бирига тушунарли лугатни (сўз ва ибораларни)тушуниши ва ишлатмоғи зарур. Сўзлашув мулоқот ўрнига имо-ишора воситасида муомала қилиниши қар болалар нутқий фаолиятининг чекланишига олиб келади.

Демак, махсус мактабгача таълим муассасаси педагоглари олдида қар болаларнинг турли хил амалий фаолиятларини ривожлантириб бориб, зарур сўз ва ибораларнинг ўзлаштирилишини таъминлаш вазифалари туради. Турли фаолиятларда болалар нутқини фаоллаштириш, сўзлашув мулоқот малакаларини шакллантириш ишлари ташкил этилиб, сўзлар маъноси аниқланади, лугат мустаҳкамланади. Нутқни ривожлантириш тамойилларидан бири- нутқни мулоқот қилиш ва борлиқни билиш воситаси сифатида ривожлантиришдир. Яъни ,таълим дастурининг барча бўлимларида нутқ ўстириш бўйича ўзлаштирилиши лозим бўлган сўз бойлиги берилади. Кундалик ҳаётни ташкил этишда турли кўгирчоқларни жалб этилиши, болаларга ўргатилаётган нарсаларни баҳолашга, болаларни рағбатлантиришга, мулоқотга киришишга ёрдам беради.

Сайрларда, табиат ҳодисаларини, инсонлар меҳнатини кузатиш жараёнида болаларнинг эътибори жонли ва жонсиз табиатга қаратилади. Қуёшнинг чараклаши, осмондаги булутлар, шамол ва бошқа ҳодисалар доимий кузатилиб, сўз билан номланади. Масалан, чараклаган қуёшни

кўрган болалар завқланади. Тарбиячи шу вақт болаларга «қуеш» деб езилган жадвалчани кўрсатади. Болалар жадвалчадаги ёзувни бир-неча марта ўқиб, сўзни эслаб қолишга ҳаракат қилади ва бошқа болаларга кўрсатади. Сўнг сайр давомида жадвалчадаги ёзув осмонда кўринган қуёш билан солиштирилади.

Бошқа ҳолларда болалар диққат эътиборини жалб этиб, булут кўрсатилади ва «булут шарга ўхшайди» «булут қуенга ўхшайди» дейди. Болалар қизиқиб, булутга қараб уни таниш предмет ва ўйинчоқлар билан солиштирадilar: айиққа, уйчага, отга, шапка, дарахтга ўхшатадилар.

Теварак атроф билан таништириш жараёнида тарбиячи қуёшнинг ҳолати ва жойлашувига қараб соянинг узайиб бориши ва қисқаришини кўрсатиб туриб тушунтиради. Бу маълумотларни болалар тез ва осонлик билан ўзлаштиришади ва қуйдаги ҳулосалар чиқаради: Расмга қараб бола «ҳаво яхши»- дейди. «Қандай билдинг?»-сурайди педагог. «Қуеш бор» деди бола. «Қани қуеш?»- «Булутнинг орқасида».- «Қандай билдинг?» «Мана сояси» деб тушунтиради.

Уруғларни саралаб уларни экаётган, ўсимликларни парвариш қилаётган чогида ва маиший ҳўжалик меҳнат жараёнида мулоқотга киришаётган болаларда табиат ҳодисалари ҳақида тўғри тасаввурлар ҳосил бўлади, уларнинг нутқи янги сўз ва иборалар билан бойида.

Сайрларда доимий равишда об-ҳаво кузатувлари олиб борилади. Тарбиячи «Бугун ҳаво қандай?» деб сўрайди. Дастлаб савол жадвалча ёрдамида берилиб, болалар дактил ўқийди. Жавоб бериш учун ҳам «иссиқ, иллик, совуқ, ёмғир, қор» деб ёзилган жадвалчалар тайерланади. Тарбиячи тегишли жадвалчани курсатиб, жавоб беради. Жадвалчалардан ҳар куни фойдаланиб, болалар зарур лугатни ўзлаштиради ҳамда саволларга жадвалчалар ёрдамида жавоб берадилар.

Ижтимоий ҳодисалар ҳам албатта кузатилиб борилиши керак. Инсонлар меҳнати, ўзаро ёрдам, миллий қадриятлар, байрам ва тантаналар, бошқа ҳодисалар билан болалар таништирилади. Дастурга мувофиқ ошпаз, шифокор, энага, фаррош, тарбиячи, ҳайдовчилар меҳнати кузатиб борилиб, олинган билимларни сўзлар, гаплар кичик матнлар ёрдамида баён этиш ўргатилади. Табиат ҳодисалари, ижтимоий воқеалар билан таништириш жараёнида, сўзлар маъносини тушунтириб ўтирмасдан, идрок этилган нарса ва ҳодисаларни сўзлар воситасида ифодалашга, мулоқот қилишга ўргатиб борилади.

1- & БОЛАЛАР КУН ТАРТИБИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ ЖАРАЁНИДА УЛАРНИНГ НУТҚИНИ ЎСТИРИШ

Болаларнинг уйғун ривожланишида болалар боғчасида ўрнатилган кун тартибига риоя этиш муҳим аҳамият касб этади. Кун тартибида амалга ошириладиган фаолиятларнинг доимий такрорланиб борилиши натижасида болаларда маданий ҳулқ малакалари тарбияланади. Кар ва заиф эшитувчи болаларнинг кундалик ҳаёти уларнинг нутқини ривожлантириш билан боғлиқ ҳолда ташкил этилади.

Кун тартибини бажариш жараёнида бевосита мулоқот қилиш ва болалар нутқини ривожлантириш учун қулай шарт-шароитлар яратилади. Янги сўзлар ва ибораларни болаларга тушунтириш мақсадида кўрсатиб бериш, тушунтириш каби усуллардан фойдаланилади. Болалар турли фаолиятлар жараенида нарсалар, ҳаракатлар ва сўзлар ўртасидаги ўзаро боғланишни тушуниб боради, ҳамда аста секинлик билан мулоқотда нутқдан фойдалана бошлайди.

Болаларда маданий ҳулқ малакаларини тарбиялаб бориб, нутқни мулоқот воситаси ҳамда бирор бир ҳаракатга ундаш воситаси сифатида қабул қилишга ўргатилади. Болалар уларга мурожаат этилган нутқни, атрофдаги нарса ва ходисалар номини яхлит (глобал) идрок этиган ҳолда педагог билан бирга ва унинг кетидан гапириб нутқий муомала қилади. Шундай қилиб, қар болалар нутқини ўстириш жараёни уларда тасаввур ва тушунчалар ва амалий малакаларинини шакллантириш билан боғлиқ ҳолда кечади.

Гуруҳ ҳоналаридаги барча нарсалар ва жиҳозлар ёнига ёзувли жадвалчалар қўйилади, шунинг учун керакли нарсаларни олаётганда, жадвалчадаги ёзувдан унинг номини билиб олади.

Таълимнинг биринчи йилида болаларни нутқий муҳитга олиб кириш, мурожаат этилган нутқни тушунишга ўргатиш, бевосита мулоқотга киришиш иштиёқини уйғотиш керак бўлади. Масалан, сайирга ҳозирланаётган бола шарфни боғлай олмайди, бироқ мустақил равишда ёрдам сўрашни билмайди. Тарбиячи уни тегишли жадвалча ёнига олиб боради ҳамда дактил ва огзаки равишда «шарфни боғланг» деб айтишга ундайди. Бошқа ҳолда кўйлагининг тугмаси узилиб кетганда, бола уни кўрсатади. Тегишли жадвалча қўл остида бўлмаса педагог дактил ёрдамида тушунтиради, ёки блокнотга «Тугмача узилди, тикиб беринг» деган сўзларни ёзиб беради (катта гуруҳ).

Юқорида айтилганидек, болалар боғча кун тартибига риоя қилишга, жамоада ўзини маданиятли тутишга ўрганадилар. Тарбияланадиган маданий ҳулқ малакалари дастурларда белгиланади. Дастлаб болаларга қўйиладиган талаблар чекланган бўлади, бироқ шунда ҳам педагог ва тарбиячи ўзаро келишган ҳолда уларга ягона ёндашувни амалга ошириши керак бўлади. Бунда албатта болаларнинг имкониятлари ҳисобга олинади ва маданий ҳулқ малакаларини шакллантириш учун керакли шарт-шароитлар яратилади. Биринчи кундан оқ боғча қоидалари болаларга тушунтирилади.

Нимани қилиш зарур. Гуруҳга келиб ҳамма билан саломлашиш керак(дастлаб бош ирғаш, қўлни кўксига қўйиш мумкин). Катталар нутқий кўрсатмасига кўра ҳаракат қилиш. Мурожаат этаётганда, айниқса катталарга, ўз имкониятларидан келиб чиққан ҳолда жадвалча, дактил, огзаки нутқдан фойдаланиш. Тегишли вазиятларда «илтимос, раҳмат, мумкинми?» каби сўзлардан фойдаланиш. Бақирмасдан, хотиржам гапириш, гапираётган кишининг юзига қараш. Аниқ талаффуз этиш ва дактиллаш. Ётоқхонада кийимларни тартиб билан таҳлаб қўйиш, яланг оёқ полга турмаслик.

Дастурхон атрофида чиройли ўтириш, овқатни тўкмасдан тартибли ейиш, овқатлангандан кейин огзини салфеткага артиш. Машгулотларда тарбиячи ва педагогга қараб ўтириш. Керак бўлганда, катталардан сўраш (номи нима?, қандай айтилади? ва ҳ.к.)

Нима қилиш мумкин. ўйин патида бўш ўйинчоқни олиш. ўйинчоқни, қўшимча овқатни, бирор ёрдамни сўраш. Чарчаган бўлса, бориб ўйнаш. Тушунмаган бўлса сўзни такрорлашни жадвалча кўрсатиб сўраш. Бошқа ўйинни ўйнашга рухсат сўраш ва
Ҳ.К..

Нимани қилиш мумкин эмас. Яланг оёқ полга туриш, ювинаётганда сувни сачратиш, бошқа болаларга ҳалақит бериш мумкин эмас. Бақириш, уришиш, ўртоқларидан ўйинчоқни тортиб олиш, синдириш, ташлаб юбориш, рухсатсиз машгулотдан кетиб қолиш, сайрда катталардан қочиб кетиш мумкин эмас.

Албатта, юқоридаги тартиб ва қоидалар билан богча қоидалари чекланмайди. Келтирилган қоидалар тўлдирилиши ва конкрет вазиятларда ўзгартирилиши мумкин.

Қоидалар болаларга тушунтириб ўтирилмасдан, уларни сўзсиз бажариш талаб этилади. Бунда болалар томонидан ҳуққ малакалари ва «мумкин», «мумкин эмас» , «керак» каби тушунчалар ўзлаштирилади.

2- & Жисмоний тарбиялаш жараенида нутқни ўстириш

Махсус мактабгача тарбия муассасаларида болаларнинг ҳаракатланиш фаолиятидаги камчиликларни бартанаф этиш, сўзлашув нутқини ўстириш мақсадида умумий ривожлантирувчи жисмоний машгулотлардан ташқари коррекцион машқлар ҳам бажарилади. Бу жараёнга алоҳида ёндашиш лозим бўлади.

Гавдани тўғри тутишни ўргатиш учун қоринда ётган ҳолда машқлар қилиш, гимнастик нарвонга чиқиб тушиш машқлари бажарилади. Мувозанатни сақлашга канатдан ясалган йулакчадан, тахта, қия қўйилган тахта, ўриндиқ устидан юриш машқлари хизмат қилади. Яссиоеқликни бартараф этиш ва олдини олиш мақсадида болаларга канатни устида юриш, оёқ панжалари билан билан арқонни думалатиш, канат устида туриш, ёнламачасига юриш, оёқ учида, ёнида, товонда юриш, гимнастик нарвонга тирмашиб чиқиш ва тушиш машқлари ўргатилади.

Тарбияланувчиларинг нафас органлари ҳамда кўкрак қафасининг фаолиятини яхшилаш учун машқлар мажмуасини бажарилишни тавсия этилади.

Нафас машқлари болаларда биртекис, нуткий нафасни шакллантиради, фонетик ритмика нафас, овоз, талаффуз ва ҳаракатларни ривожлантиради. Психолог ва физиологларнинг тадқиқотлари огзаки нутқнинг ривожи умумий ҳаракат фаолияти билан богликлигидан далолат беради (А.Павлов, В.С.Виготский).

А.А.Бефанининг тадқиқотларида мусиқани идрок этишга, мусика оҳанги ва маромини қабул қилишга қўл ҳаракатлари ҳам ёрдам бериши

кўрсатилган. Илк ёшидаги болалар билан олиб борилган тадқиқотлар нутқнинг ўсиши қўлнинг майда ҳаракатларининг ривожланиши билан боғликлигини исботлаб берди. (Бефани АА, Роль движений в процессе восприятия ритмических слов)

Шундай қилиб, ҳаркат қилиш машқларини нутқий машқлар билан уйғунлаштириб ўтказилиши эшитишда нуқсони бўлган болаларни огзаки нутқини ўстиришда муҳим ўрин тутаётгани тадқиқотларда тасдиқланган. Нутқ ўстириш машғулотларига ҳаракатларни товушлар, бўғинлар, сўз, жумлалар талаффузи билан уйғулаштириб бажаришга қаратилган фонетик ритмика машғулотлари киритилади. Фонетик ритмика нутқни ва ҳаракатларни, анализаторлар фаолиятини ривожлантириб, эшитишда нуқсони бўлган болалар нутқини эшитувчи болалар нутқининг оҳанги ва маромига яқинлаштирилишига ёрдам беради.

Машғулотларда ҳаракатлар билан биргаликда эшитув қобилиятини ривожлантиришга оид иш ҳам олиб борилади. Болалар барабан, дойира товушларининг оҳангига ва маромига мос равишда ҳаракатларни бажаришига ўргатилади. Мусиқа машғулотида мусиқа оҳанглари жўрлигида гимнастик машқлар бажаради, қўшиқ айтади, рақсга тушади, ўйнайдилар.

Борлиқни идрок этиш жараёни ҳаракат ва фаолият билан боғлиқдир, яъни ҳаракатларнинг ривожланиши болаларнинг аклий ўсишига ёрдам беради. Жисмоний тарбиялаш жараёнида болаларнинг сўзлашув мулоқоти учун зарур бўлган нутқ ҳам шаклланиб боради.

Тарбиячи айтган сўзлари ва кўрсатган ёзувли карточкалари болалар томонидан глобал идрок этилади, яъни кўриб—эшитилади.

Дактилологияни ўзлаштирган болалар карточкада ёзилган сўзни дактиллайди ва огзаки ўқийди. Кун тартибидаги фаолиятни амалга ошириш жараёнида ҳам болаларнинг нутқий мулоқоти шаклланиб боради.

Жисмоний тарбия машғулотларида болаларга сўзли нутқ воситасида муомалада бўлиш ўргатилади. Жисмоний тарбия дастурида ҳаракатларни ўстиришга оид лугат бойлиги белгиланган. ҳар бир ўргатиладиган янги ҳаракат нутқсиз кўрсатилиб, болалар уни тақлид асосида бажаради. ҳаракат ўзлаштирилгандан сўнг, нутқий кўрсатма асосида бажарилишига ўтилади. Кейинчалик барча ўзлаштирилган ҳаракатлар фақат нутқий кўрсатма асосида бажарилади.

Педагог ўз кўрсатмаларида топшириқларни бажариш учун зарур бўлган сўз ва иборалардан фойдаланади.

Болалар гавда қисмларининг номини, ҳаракат йуналишини(юқорига, пастга, олдинга, орқага, ўнгга, чапга, айланиш, сакраш) жисмоний тарбия жиҳозларининг номи ва қандай мақсадда ишлатилиши, уларни асраш ва фойдаланиш, шунингдек, кийим — кечак ва пойабзални тоза сақлаш қоидаларини билишлари керак.

Жисмоний машқлар билан шурулланиш жараёнида болада табиат ходисалари, ижтимоий ҳаёт, ҳайвонлар, қушлар, ҳашоратлар ҳақидаги тушунчалари мутаҳкамлаш зарур.

Жисмоний машқлар билан шугулланиш жараенида болада табиат ходисалари, ижтимоий ҳаёт, ҳайвонлар, қушлар, ҳашаротлар ҳақидагибилимлар мустаҳкамланади.

Жисмоний тарбия машқларини бажариш жараенидакар ва заиф эшитувчи болаларнинг диалогик ва монологик нутқи ривожланиб боради. Яъни, тарбияланувчилар уларга қаратилган нутқни тушунишга, топшириқларни бажаришга, илтимос ва истакларини билдиришгаўрганади. Шунингдек,ўртоқлари ва бошқа шахсларга ўқитувчининг топширигига биноан ва мустақил равишдамурожаат этишга одатланадилар; саволлар беришга ва жавоб қайтаришга ўрганадилар; бажарилган ва бажариладиган ҳаракатлар ҳақида гапириб беришга ўрганадилар; диалогда иштирок эатадилар.Жисмоний тарбия машғулотлари билан боғлиқ ҳолда мулоқот қилишга ўргатилади.

Саволлар

1. Эшитишда нуқсони бўлган болаларнинг нутқи ривожланиши учун қандай шарт-шароитлар яратилиши зарур?
2. Кун тартибига риоя этиш жараенида нутқ қандай ривожлантирилади?
3. Жисмоний тарбия бериш чоида болалар нутқи қандай ривожлантирилиши керак?

Фойдаланилган адабиетлар:

1. Л.М.Бышова Методика обучения русскому языку в школе для глухих детей М.1991
2. Б.Д.Корсунская Развитие речи глухих дошкольников М.1981
3. Л.П.Носкова Развитие речи детей в дошкольном отделении школ-интернатов для глухих детей М.1981
4. Л.П.Носкова Коррекционное обучение как основа личностного развития аномальньтх дошкольников М.1989
5. И.В.Колтуненко Развитие речи глухих дошкольников М.1980
6. А.Г.Зикеев Обучение учагцихся подготовительного, 1-4 классов школм глухих М 1984
7. Ф.Ф.Рау, Н.Ф.Слезина Методика обучения произношению в школе глухих М. 1984
8. В.И.Бельтюков Чтение с губ М 1970
9. Ф.Ф.Рау Устная речь глухих М. 1973
10. Ф.Ф.Рау Методика обучения глухих устной речи М.1976
11. Е.И.Тихеева Развитие речи детей М.1972
12. А.М.Бородич Методика развития речи детей М.1974
13. Л.А.Головниц Дошкольная сурдопедагогика М.2001
14. П.Юсупова Мактабгача тарбия педагогикаси Т.2002

4-БОБ

ТАСАВВУРЛАРНИ АНИҚЛАШТИРИШ, ТУШУНЧАЛАРНИ ШАКЛЛАНТИРИШ, СЎЗ УСТИДА ИШ ОЛИБ БОРИШ

1-& Нутқ ўстириш машқлари

Кар болаларнинг тасаввур ва тушунчалари ҳар хил воситалар ёрдамида ҳосил бўлади. Аксарият тасаввурлар ва айрим бирламчи, оддий тушунчалар болаларнинг кундалик ҳаётида атроф олам билан танишуви чоғида шаклланади. Одатда, тасаввурлар болаларнинг турли фаолиятлари жараёнида катталар раҳбарлигида шаклланади. Баъзи тушунчалар болаларнинг нутқий мулоқоти жараёнида ўзлаштирилади. Жонли мулоқотда тушунчани ифодаловчи сўзнинг мазмуни ва маъноси аниқланади, тушунтирилади, мустаҳкамланади.

Бевосита мулоқотда шакллантириш билан бир қаторда тушунча ва тасаввурлар махсус нутқ ўстириш машғулотларида ҳам уйғунлашган ҳолда ривожлантирилиши яхши самара беради.

Махсус нутқ ўстириш машғулотларнинг асосий мақсади болаларда мавжуд бўлган тушунча ва тасаввурларни аниқлаштириш ва сўз устида ишлаш, яъни нутқни лексик ва грамматик жиҳатдан ривожлантиришдир.

Нутқ бу мулоқот ва тафаккурнинг умумлаштириш жараёнларининг уйғунлинидир. Агарда сўз умумлаштириш хусусиятига эга бўлмаганда у мулоқот воситаси сифатида хизмат қила олмас эди. Нутқ ва тафаккур узвий боғлиқдир, сўзлар нафақатгина битта нарсага, балки бир гуруҳдаги нарсаларга таъълуқли бўлиб, уларнинг маъносини умумлаштиради. (Л.С.Виготский).

Эшитувчи бола воқеликни билиш жараёнида нарсаларни сезади, идрок этади, бир бири билан таққослайди, уларнинг ўхшашлиги ва фарқини аниқлайди: анализ ва синтез йўли билан. нарса ва ҳодисаларнинг моҳиятини очади, фикран уларнинг белгиларини ажратади. Натижада одамда воқеликдаги нарса ва ҳодисалар тўғрисида тушунча ҳосил бўлади, у ҳаётий тажриба орттиради. Кар болалар эса борлиқни сақланиб қолган анализаторлар ва воситасида идрок этиши ва сезиши оқибатида тасаввурлари ва тажрибалари нисбатан чекланади. Нутқи ҳали ривожланмаган кар болаларда умумлаштирувчи тушунчалар мавжуд бўлади, улар имо-ишоралар воситасида ифодаланади. Эшитувчи болалардан фарқли равишда, кар болаларнинг умумлаштируви тушунчалари кўргазмали-образли табиатга эга бўлади. Нутқи ривожланиб бориши билан, болаларда тафаккур жараёнларидан бири сўз-мантиқ умумлаштиришлар юзага келади. Кар болаларга ҳаётий тажрибани нутқ билан уйғунликда орттирилишини таъминлаган ҳолда, мазмунли боғланишли нутқни ҳамда тафаккурни ҳар томонлама ривожланишига, тасаввур ва тушунчаларнинг шаклланишига ёрдам берамиз.

Баъзан илк даврдаёқ ўзлаштирилган сўзлар инсоннинг сўз захирасида бутун ҳаёти давомида сақланади, сўз воситасида ифодаланаётган тушунчалар, умумлаштирилган тимсоллар дунёқараши кенгайиши, тафаккурининг ўсиши билан ўзгариб боради (А.А.Люблинская).

Нутқий ривожланишининг илк босқичида болалар томонидан ўзлаштирилган сўзларнинг маъноси айнан қандайдир вазият, нарсалар

билан боғланади. Т.Е.Конникованинг тадқиқотларининг кўрсатишича «эшикни ёп» деган иборани ўзлаштирган 1 ёшу 3 ойлик бола, «Қўзингни ёп, сенга бир нарса бераман» деган мурожаатга жавобан эшикни ёпишга югуриб кетади. Кар болаларга ҳам сўзни айнан бир нарса боғлаш ҳосидир. Сўзларни муайян вазиятда ўзлаштирган кар бола, сўзлар маъносида айнан бир ҳилдаги нарсалар ва ҳаракатлар билан борлаб, бошқа ўхшаш нарсалар билан таққослай олмайди. Махсус машгулотларда болаларга сўзни умумлаштирувчи тушунча сифатида қабул қилишни ўргатилади.

Умумлаштириш деганда психологияда нарса ва ҳодисалардаги хосса, белги, хусусият аломатларни топиш ва шу умумийлик асосида уларни бирлаштириш тушунилади. Бошқа фикр юритиш операциялари каби умумлаштириш ҳам сўз, нутқ ёрдамида рўёбга чиқади.

Умумлаштириш жараёни сўз таъсирида вужудга келган иккинчи сигналлар системасига асосланади. Академик И.П.Павлов фикрича, нутқ сигналлари туфайли нерв фаолиятининг янги принципи - абстракциялаш ва бу билан бирга, олдинги системанинг беҳисоб сигналларини умумлаштириш вужудга келадики, бунда ҳам ўз навбатда ана шу умумлаштирилган янги сигналлар тагин анализ ва синтез қилинаверади.(Э./озиев). Умумлаштириш мазмунга кўра тушунчали умумлаштириш ва яққол кўргазмали умумлаштириш турига ажратилади.

Сўзнинг маъноси унинг грамматик шаклига боғлиқдир. Нутқнинг маъносини ўзлаштириш учун маъноси маълум бўлган бир хил грамматик шаклдаги турли сўзларни солиштириб, сўз ясовчи ва ўзгартирувчи қўшимчаларига қараб сўзларни ажрата олиш, таҳлил ва синтез қила олиши керак.

Ж.И.Шиф, мактаб ёшидаги кар болаларни ўрганиб, «сўзлар маъносини англаш, умумлаштириш, грамматик жиҳатдан ўзгартириш кар болалар учун мураккаб ҳисобланадиган, лекин уддалай олинadиган интеллектуал жараён» - деб эътироф этади. Шундан келиб чиққан ҳолда нутқ ўстириш методикасида лексик(тушунчали)ва грамматик умумлаштиришларни шакллантириш назарда тутилади. Бевосита мулоқот жараёнида ва айниқса нутқ ўстириш машгулотларда битта сўз орқали турдош нарсалар, ҳаракатлар, сифат ва хоссаларни ифодалаш мумкинлигини кўрсатиб бориш лозим. Бола бирор бир сўзни билиб олганда унда муайян нарса, ходиса, хоссанинг образи пайдо бўлиши ҳамда бу образ умумлаштирувчи табиатга эга бўлмоғи керак. Лингвистикада сўз-алоҳида тушунчаларни ифодаловчи нутқ бирлиги деб тан олинади.

Мактабгача тарбия ёшидаги кар болалар нутқини ўстиришда дастлаб лексик умумлаштирилар, сўнг грамматик умумлаштиришлар амалга оширилади.

Бир хилдаги нарсаларни бир сўз билан ифодалаш асосида лексик умумлаштиришлар ҳосил бўлади. Масалан, болаларга турли материалдан тайёрланган, ҳар хил фасондаги бош кийимларни «шапка» деб номлаш

мумкинлигини, «юв» сўзи идиш, кийм, кўл, олмаларга тааллуқли бўлишини, «оқ»сўзи билан қор,гул, кўйлақларнинг рангини белгилаш мумкинлиги тушунтирилади. Натижада болалар сифат, белги, хоссалари ўхшаш нарсаларни битта тур, тоифага умумлаштиришга ва битта ном билан аташга одатланади. Бундай умумлаштиришлар мазмунига кўра элементар характерга эга бўлади.

Нутқ ўстириш машгулотларига қўйилган талабларнинг амалга оширилиши учун махсус шарт-шароитлар яратилиши лозим. Машгулотларда педагог болаларга таниш бўлган тасаввурларни аниқлаш билан чекланмасдан, янги тушунчалар ва уларни ифодаловчи сўзлар билан таништириши керак. Махсус

машгулотларда, педагог болада баъзи тушунчаларни ҳосил қилиши ва янги сўзлар билан таништириши мумкин.

Лекин, шуни ҳам эсда тутиш керакки, махсус машгулотларда берилган тушунча ва сўзлар устида ишлаш шу билан яқунланмайди. Бу машгулотларда болага янги сўзларни кенг мулоқат қўллаши учун замин ҳозирланади, яъни сўзнинг муваффақиятли ўзлаштирилиши ва унга борлиқ, тасаввур ва тушунчаларнинг боскичма-боскич ривожланиши таъминланади. Бундай махсус машгулотлар мактабгача ёшдаги қар болаларнинг тафаккури ва нутқининг ривожланишида катта аҳамиятга эга.

Махсус машгулотларда ва бевосита эркин мулоқатдаги нутқ уйғунлашган ҳолда, иккала таълим усули бир-бирини доимо ўзаро тўлдириб туради.

Мактабгача ёшдаги қар болаларнинг нутқий мулоқоти чекланганлиги сабабли, баъзи сўзлар ва тушунчаларни махсус машгулотларда ўзлаштиришга тўрри келади. Бундай машгулотларда табиий нутқий муҳит яратилиши, дидактик талабларга риоя этилгандагина болалар ўзлаштирган сўзларни жонли мулоқотда қўллай олади.

Намуна сифатида ранг, шакл ва катталиқ ҳақидаги элементар тушунчаларни юзага қилишини кўриб чиқамиз.

Мактабгача ёшдаги болаларда нарсаларнинг шакли, ранги, катталиги ҳақидаги элементар тушунчалар амалий фаолиятда, нарсаларни ҳар томонлама ўрганиб чиқиш жараенида ҳосил бўлади. Мавзур тушунчаларни 3 ёшли болалар ҳам фарқлай олишлари сабабли, улар таълимнинг дастлабки йилиданок

берилади. Сизги ва идрокларларни ривожланиши асосида воқеликни ўзлаштирадилар уларнинг тафаккури, хотираси ва ҳаели таракқий этади. Нарсалар ҳақида тасаввурларнинг шаклланишида сўзнинг аҳамияти каттадир. Сўзлар ердамида болалар идро этаётган нарсаларнинг алоҳида сифат ,хосса ва хусусиятларини ифодалайдилар.

Расм чизиш машгулотларида болалар рангни билдирувчи сўзлар билан танишиб борадилар, (қизил, кўк, яшил, ва х.к.), қуриш-ясаш машгулотларида куб, шар,гишт каби сўзлар билан, аппликацияларни қирқиб епиштириш чогидаа эса доира, квадрат, учбурчак, турри тўртбурчак сузлари

билан, лой иши машғулотларида катта, кичик, узун, калта каби сўзлар билан танишиб борадилар.

Албатта, кичик гуруҳ болалари сўзларни тез узлаштира олмайдилар, бу бошлангич танишув бўлиб, сўзлар глобал идрок этилади. Дастлабки танишувнинг аҳамияти шундан иборатки, болаларнинг атрофидаги ҳар бир предмет ва унинг белгилари сўз билан ифодаланиши ҳақида тушунча берилади ва махсус нутқ ўстириш машғулотларига киритилади.

Махсус нутқ ўстириш машғулотларида мавжуд тасаввурлар аниқлаштирилади ва болаларнинг мулоқотига киритилади, ўзлаштирилган сўз ва иборалар кейинчалик эркин мулоқотда ишлатилади. Ухшаш предметларни таққослаш, фарклаш имкониятини яратиш бу машғулотларни ташкил қилиш қоидаларидан бири ҳисобланади.

Предметлар ҳар томонлама тўлиқ қабул қилиниши учун ҳамма кўрсатилган белгилар айни пайтда сўз билан ифодаланиши муҳим аҳамият касб этади.

Бироқ, кичик ёшдаги болалар сўзларни тез эслаб қолиш қобилияти ривожланмаганлиги сабабли нарсаларнинг сифат ва белгиларини ифодаловчи сўзлар алоҳида- алоҳида киритилиб, улар тўлиқ ўзлаштирилгандан кейингина барчасини ишлатиш мумкин. Дастлабки нутқ, ўстириш машғулотлар катталиқ ҳақидаги оддий тасаввур ва тушунчаларни аниқлаштиришга бағишланади, сабаби мулоқот давомида «катта» ва «кичик» сўзларни тез-тез ишлатиш зарурати сезилади.

Тажриба шуни кўрсатади-ки, ушбу сўзларни нутқида қўллай ололмаган болалар уларни имо-ишора воситасида ифодалашни бошлайдилар. «Катта» ва «кичик» сўзлар маъносини аниқлаш ва мустаҳкамлашга доир намунавий машғулотларни кўриб чиқамиз. Жиҳозлар: 1) 2 та копток, 2 та айиқча, 2 та паравоз, 2 та кемача, 2 та столча ва 2 та стулча — болалар учун ва катталарга, кейинчалик уйинчоқли мебель (бир хил шакл ва рангда, лекин бири иккинчисидан каттароқ).

2. «Катта», «Кичик» сўзлари ёзилган жадвалчалар. Нарсаларни жуфти билан таққослаш йули билан болаларга катталиқ қиёсий хусусиятларга эканлиги кўрсатилади.

Аввал, тайёрлаб қўйилган предметлар, ўйинчоқлар болалар кузидан беркитиб қўйилган бўлиши керак. Педагог предметларни битталаб кўрсатиб сўрайди: Бу нима? Болалар кўрсатилган предметни мустақил оғзаки-дактил равишда ёки гапира олмасалар езувли жадвалчалар ёрдамида номлайдилар.

Шундан сўнг педагог жадвалчаларни доскага қўяди (бирини ўнг томонга, иккинчисини чапга). Кейин педагог бир жуфт предметни, масалан, катта ва кичик коптокни кўрсатиб, таққослайди. Болалар педагог кетидан қайтариб «катта копток» деб талаффуз қиладилар:- ва коптокни жадвалча ёнига қўядилар. Кейин «кичик копток» - деб уни ҳам мос жадвалча ёнига қўядилар. Шундай қилиб ҳамма ўйинчоқлар қўйиб чиқилади.

Учинчи жуфт предметларга келганда, бу вазифани бирор болага бажариш учун берилиши мумкин. Болалар бу вазифани тушунадилар ва уни бажара

оладилар. Машгулот охирида олалар ўрганган сўзларни 4-5 марта такрорлаб, уларни дактил орқали ифодалашга ҳаракат қиладилар. Сўнг педагог ҳамма предметларни аралаштириб, болаларга езувли жадвалча орқали қуйидаги вазифаларни беради: «катта коптокни бер, кичик коптокни бер ва х.к».

Кўрсатилган предметларнинг номини аниқлашга оид машқлар берилади ва шу билан машгулотга якун ясалади.

Кейинги машгулот «катта» ва «кичик» сўзларини қайтариш билан бошланади. Топшириқлар бажаришда бошқа ўйинчоқлар ва предметлар ишлатилади. Шундай қилиб, бу машгулотлар босқичма-босқич олиб борилади. Машгулотлар охирида «катта» ва «кичик» сўзлар тўлиқ ўзлаштирилади.

Худди шундай мазмундаги машгулот асосий ранглар номларини ўзлаштириш учун олиб борилади. Дастлаб уч хил ранг номларини олиш кифоя қилади. Болалар бу рангларнинг номини ўзлаштиргандан сўнг эса қолган ранглар ва уларнинг номларини енгил ўзлаштирадилар. Агар дастлаб болаларга ушбу рангларни белгиларига қараб фарқлашга оид машқлари тўрри ўтказилса, уларнинг узлари қолган ранглар ҳақидаги маълумотларни сўраб оладилар. Худди шундай, пухта ўргатиш натижасида каттароқ болалар ранг тусларининг номларини ҳам фарқлашга ўрганадилар. Рангларни фарқлашга оид машқлар орқали болаларни атрофдаги предметларга қараб рангларни аниқлаш, уларни тўғри ажратишга ўргатиб бориш керак. Болаларга рангларни номлаш ва фарқлашга ўргатиб, қушимча тарзда «ҳаво ранг, олов ранг, сабзи ранг, пушти ранг» каби сўзлар киритиб борилади. Натижада болаларни бирмунча кенгроқ умумлаштиришга олиб келиш учун, катта гуруҳларда йил охирида «оч», «туқ» каби тушунчаларини ҳам киритиш лозим. Шу тариқа геометрик шаклларни ажратиш ва керакли сўзларни ўзлаштириш машгулотлари ҳам ўтказилади.

Болалар амалий фаолиятда «қурилиш материаллари»дан фойдаланиб ҳажмли шаклларни фарқлашга ўрганадилар. Бироқ, тасвирий фаолият жараенида, яъни расм машгулотларида, аппликация, коғоздан нарсалар ясаш, конструкторлаш чоғида болалар ясси шакллар билан ҳам иш юритадилар. Таълимнинг учинчи йилида, болалар предметлар шаклларини тўғри идрок эта олади, яъни болалар «гишт» шаклини осон ўзлаштира олади. Биринчи ва иккинчи йилларда эса, улар ҳажмли предметларга қараб, «куб», «шар», «квадрат» ва «думалоқ» каби сўзларни ишлатадилар.

Шакллар номини тўрри айтиш, ҳатоликларга йўл қўймаслик учун, болалар кўздан кечираётган барча шаклдаги предметлар устидан бармоқ юргазиш тавсия этилади. Масалан: бола пиёла устидан бармоқ юргазиб туриб, бармогурбилан ҳавода доира шаклини чизади.

«Шакли нимага ўхшайди?» саволи билан предметларнинг шаклини аниқлаб бориш, номларини ўрганиш яхши самара бериши мумкин. Масалан: совун гиштга ўхшайди, гулдон шарга ўхшайди ва ҳоказолар.

Бундай машгулотларни ўтказиш ва тайёрлашда биринчидан: таълимнинг биринчи йилида предмет рангининг номини тўғри қўллаб жавоб бериш талаб

этилса, кейинчалик иккинчи ўқув йилида сўз бирикмалари, жумла (қизил шар, сариқ копток) айтишга ундаш лозим. Иккинчидан, таълимнинг биринчи йилида болаларга альтернатив саволлар қўйиш лозим, яъни қандай ранг? шакл, катталиқ? деган савол берилмайди. Бундай саволлар таълимнинг иккинчи ва учинчи йилида ўрта гуруҳларда бериш, дастлабки босқичда эса болалар ушбу сўзларни ўзлаштириб, доирани квадратдан, оқ рангни яшилдан ажратсалар етарли бўлади. Саволнинг иккинчи кисмини маълум вақтдан кейин тушуниб олиши учун саволни қуйдагича бериш лозим: Қандай рангда - қизил ёки яшилми, қандай катталиқда? — каттами, кичикми ва ҳоказо.

Болаларда нарсаларнинг алоҳида белгиларини фарқлаш малакаларини шаклландиришда, уларни аввал иккита белгини кейинчалик барабарига ўқитиш белгиларни таққослашга ўргатиш керак. Бунинг учун махсус жиҳозлар тайёрланади: короздан: чангилар, уйлар, қалпоқчалар, лойдан идишлар, ҳар хил мевалар, сабзавотлар ва ҳоказолар ясалади. Катта гуруҳ болалари бу нарсаларни расм, аппликация, қуриш-ясаш машғулотларида тайёрлаб кичкинтойларга совға қилсалар, сюжетли ўйинларда қўлласалар бўлади. Айрим жиҳоз ва расмларни педагогнинг ўзи тайёрлайди.

Йилнинг охирида болалар нафақат атрофдаги нарсаларнинг белгиларини топиб номлашлари, балки мураккаброқ машқларни ҳам бажара олишлари керак. Масалан: ҳар хил предметлар ичидан катта қизил доирани, кичкина яшил квадратни, катта сариқ учбурчакни танлаб олиш ва х.к. Бундай машқ ердамида материал ўзлаштирилиши текширилади ва айна пайтда берилган сўзларни мустаҳкамланиши таъминланади.

Биринчи таълим йилида олиб борилган барча ишлар, борлиқдаги предметлар ҳақидаги билимларини кенгайтириш ва кейинчалик бу тушунчаларни аниқлаштириш ва мустаҳкамлаш учун асос бўлади.

Таълимнинг иккинчи йилида болалар атрофдаги барча предметлардаги белгиларини умумий савол орқали аниқлашга ўрганадилар: қандай рангда? шаклда? катталиқда? Предметларнинг белгилари асосида топишмоқлар топишга ўрганадилар. Бу оддий топишмоқлар сифат, хосса ва бошқа белгилар ҳақидаги тасаввурларини ойдинлаштирилади, белгиларни ифодаловчи сўзлар воситасида предметларни таний олиш, фарқлаш, уларни талқин қилишда сўзлардан фойдаланишга ўрганадилар.

Билиш фаолиятни ривожлантириш учун турли предметларни таққослашга ўргатиш зарур. Шу сабабли, болаларда атрофдаги предметларни номлаш, ўхшаш белгилар бўйича фарқлаш, ўхшаш томонларини топишга вақтида тайёрлаб бориш катта аҳамиятга эга. Шу сабабли ўқув дастурларга предмет, хосса ва сифатларни аниқлаш устида ишлашда керак бўлган тушунчалар қаторига «бир хил», «ҳар хил», «ўхшаш» каби тушунчалар ҳам киритилади. Бу тушунчалар таълимнинг иккинчи йилига мўлжалланган бўлса-да, болалар биринчи йилнинг охирида бу тушунчаларни эгаллаб, таққослаш, умумлаштириштири оладилар. Таълимнинг биринчи йилида ҳар хил сўзлар ва сўз бирикмаларини, ҳарф тузилиши жиҳатидан мураккаб бўлган сўзлар ва ибораларни эслаб қолиш болалар учун қийиндир. Сўзларни

кийинлик билан эслаб қолишни инобатга олиб, уларни факат жонли мулоқот орқали ўзлаштирилишини кутиб бўлмайди. Шунинг учун бу сўзларни махсус машрулотларда кўллай бошлаб, билиш фаолияти ва нутқинининг ривожланишига эришиш мумкин.

Атрофдаги воқелик ҳақидаги билимларни кенгайтириш, уларни умумлаштиришга, таққослашга ўргатишда маълум тушунчалар бўлади. Бунинг учун куйидаги машгулотлар олиб бориш мумкин.

Биринчи машгулот.

Предметнинг бир нечта белгиларини сезиш ва идрок этиш ва фарқлаш. Таққослаш учун предмет (масалан: пиёлалар, косалар, ҳар хил ранг, шакл ва катталиқдаги ликопчалар) Жадваллардан янги сўзлар киритиш: бир хил, ҳар хил. **Иккинчи машгулот.**

Янги объектларда тассавурларни кенгайтириш, сўзларни мустаҳкамлаш. Дактил шаклидаги сўзларни ажратиш (ўйинчоқ, мебель, кийим-кечак ва ҳоказоларни жуфтликда таққослаш). **Учинчи машгулот.**

Сўзларни мустаҳкамлаш, уларнинг маъносини махсус тайерланган, битта ва ундан кўп белгиси билан фарқ қиладиган дидактик жиҳозлар билан кенгайтириш. «Ўхшайди» «бир хил», каби тушунчаларни шакллантириш. (ўйинчоқлар, аппликациялар, расмлар).

Тўртинчи машгулот.

«Лото» уйини орқали тушунчаларни аниқлаш, сўзларни мустаҳкамлаш. Бир хил, ҳар хил, ўхшаш сузларига мос расм, карточкалар топиш.

Мақсад: Болаларга бир хил предметларни ўхшаши ва фарқли бўлишини кўрсатиш. «Ҳар хил», «бир хил» янги сўзлар билан таништириш. Машгулот учун болалар номини биладиган таниш предметларни олиш керак. Жиҳозлар:

1. 3 та катта бир хил, 3 та кичкина бир хил чашкалар (коса, пиёла). Катта ва кичик факат хажми билан эмас, ранги ва шакли билан ҳам фарқ қилиши керак.

3 та кичкина ликобчалар, 3 та катта чуқур ликобчалар (ранги ҳам ҳар хил), 3 та чой қошиқ;, 3 та ош қошиқ. Кубиклар 4 та кичкина қизил, 4 та ўртача кўк, 4 та катта яшил.

Сўзлар учун тирговичлар ва «бир хил», «ҳар хил» сўзлар ёзилган жадвалчалар. 4. Предметлар номи ёзилган сўзли жилд.

Машгулотнинг бориши;

Болалар стол атрофида ўтирадилар. Педагогнинг ўнг ва чап томонларида ёпиқ кутиларда жиҳозлар бўлади.

Педагог пиёлаларни олади. Бу нима? деб сўрайди. Болалар номини айтадилар. Болалар қандай рангда? Шаклда? ҳажмда? саволини ўзлаштира олмагунларича саволлар жавоб беришга қулай ҳолатга келтириб берилади.

Масалан: Педагог: Кук пиёлами ёки оқми? **Болалар:** Кўк. Педагог худди шундай иккинчи пиёлани олади ва шу саволни такрорлайди. Сўнгра педагог

иккала пиёлани ўхшашлигини болаларга кўрсатади. Шундан сўнг педагог столнинг ўнг томонига «бир хил» деган езувли жадвалчани қўйиб, ёнига пиёлани қўяди. Болалар янги сўзни дактилда қайтарадилар ва номлайдилар. Шу тарика педагог бир жуфт пиелаларни олиб, ўзаро бир хил, лекин биринчи жуфтидан фарқ қилувчи пиелаларни олиб кўрсатади ва тегишли жадвал ёнига қўяди. Сўнгра қолган иккита пиёлани олади ва уларни таққослайди: Бу пиёла - оқ, буниси эса кўк. Қўйилган саволларга болалар жавоб берадилар. Бу катта, буниси эса кичкина. Педагог ҳулоса қилади: «Хар хил» ва столнинг чап томонига қўйиб «ҳар хил» деб езилган жадвалчани қўяди. Болалар янги сўзларни қайтаради. Худди шундай қилиб қошиқ ва бошқа нарсалар билан машқлар мустақил бажарилади.

Болаларда фақат шу иккита предмет бир хил ёки ҳар хил экан деган тушунча ҳосил бўлмаслиги учун энди учтадан предмет қўйилади. Педагог болаларга ҳаракатли уйин ўйнашни буюради. Болалар ҳаракатли уйинни ўйнаётганда педагог предметларни кутиларга жойлаб, жадвалчаларининг ўзини қолдиради. Болалар яна жойларига ўтирганларида педагог жуфт предметларни тарқатади ва болалар предметларни иккита жадвалчалар бирининг ёнига мустақил олиб боришлари керак. Улар ўртоқларининг ишини тўғри, нотўғрилигини текширадилар ва биргаликда сўзларни такрорлаб борадилар.

Шу билан машғулот якунланади. Агар машғулот таълимнинг иккинчи йили олиб борилаётган бўлса, педагог болаларга қуйидаги вазифаларни ҳам беради:

Менга бир хил кубикларни бер, ҳар хил чашкаларни бер ва ҳоказо. Шу тарика педагог ўйинчоқларни кутиларга йигади ва навбатчига жойга олиб боришни буюради. *Машғулот.*

Жихоз: бир хил ва ҳар хил коптоклар, матрёшкалар, *ўйинчоқ* идишлар, хайвончалар, кўрирчоқ ва болалар кийими. **Мақсад:** Предметларни таққослашга доир машқларда, ўхшаш ва фарқли жиҳатини топиш, бир хил ва ҳар хил сўзларини мустаҳкамлаш.

Предметларни навбатма-навбат кўрсатиб, педагог болаларга «бир хил», «ҳар хил» сўзлардан ташқари предметларнинг алоҳида белгиларини ажратиш ва таққослашга ёрдам беради. Сўнгра болалардан атрофдан ўхшаш ва ҳар хил предметларни топиш талаб қилинади. Болалар хонадаги бир хил деразалар, стуллар, гуллар борлигини, ҳар хил иккита банка, педагог ва тарбиячининг сумкалари, фартуклар ва ҳоказолар борлигини аниқлайдилар.

ҳар гал таққосланаётган предметларни «бир хил» «ҳар хил» сўз билан белгилаб бориш керак. Биринчи йилда нарсаларнинг ўхшаш ва фарқли томонларини сўз билан ифодалаш талаб қилинмайди, бу талабни иккинчи ўқув йилида қўйиш мумкин.

Машғулот[^]

Таълимнинг иккинчи йилида ўтказилади.

Жиҳозлар: ранги ҳар хил, катталиги бир хил, катталиги ҳар хил, ранги бир хил -иккита айикча. Аппликация- катталиги ва ранги билан фарқ қиладиган тўртта уй ва ҳоказолар.

Мақсад: нарсалар фарқи ва ўхшашлигини аниқлайдиган машқлар ўтказиш, янги «ўхшайди» сўзи билан таништириш.

Педагог иккита қизил-бири катта, бири кичик коптпкни кўрсатиб «Бир хилми?» деб суради. Болалар одатда предметни ҳажмига кўра «ҳар хил» дейдилар. Камчилик болалар коптокнинг ранги бир хиллигига эътибор беради. Педагог иккала коптокнинг рангини бир хиллигини аниқлаб беради. Болаларэътироз билдиради. Албатта, бир вақтнинг ўзида ҳам ҳажмини ҳам рангининг ўхшашликларини бир вақтнинг ўзида англаш қийин. Бунинг учун учинчи объект, яъни ҳажми каттароқ ва кичикроқ бўлган яшил копток киритилади. Энди болаларга коптокларни *ўхшаш* ва фарқли томонларини илғаб олиши осонроқ бўлади. Педагог «ухшайди» сўзини киритади. Сузлар жуфтликда солиштирилади: бу коптоклар бир хил: қизил ва катта, бу коптоклар ҳар хил: каттаси қизил, кичиги кўк,бу коптоклар ўхшаш: иккитаси ҳам қизил, лекин биринчиси катта, иккинчиси кичик.

Педагог предметларнинг алоҳида белгиларини таққослаб кўрсатади ва номлайди: «ҳар хил», «бир хил», «ўхшаш». Уларни қандай аниқлаш мумкин бўлган белгиларни таъкидлаб утади.

Машқ учун махсус тайёрланган аппликация ишланади.

Машгулот

Туртинчи ва кейинги машгулотлар оддинги машгулотлардан деярли фарқ қилмайди. бу ерда одатдагидек, сўзлар мустаҳкамланади,ўйин («лото», «Топширикчи карточка, топишмоқар)да, тасвирий фаолиятда мавжуд тушунчалар аниқлаштирилади ва ҳоказо. ўйин учун болаларга учта янги сузлар ёзилган карточкалар ва бир хил, ҳар хил, ўхшаш бўлган предметлар расми тасвирланган карточкалар таркатилади. Болалар сўзларни ўкиб, сўзларга тегишли расмларни танлайдилар. Топширикчи тез ва тўгри бажарган болалар ўйин голиблари ҳисобланади. Йул қўйилган ҳатолар болалар томонидан таҳлил қилинади. Болаларда предметларни фарқлаш ва *ўхшаш томонларини топиш* тушунчаларини эрта шаклланиши кейинчалик тегишли сўзларни кундалик нутқида осон ишлата олиш имкониятини беради. Масалан, Наима ва Зебонинг бир хил туфлиги бор; гилос ва ўрикнинг барглари ҳар хил, муз ойнага ухшайди,қизча онасига ўхшайди ва ҳоказо. Нарсаларни таққослаш, фарқлаш малакалари таълим бериш жараёнида ривожлантирилади. Болалар нафақат предметларни, балки табиат объектларини, ҳайвонларни, ўсимликларни солиштира бошлайдилар. Масаларн,куён ва мушук-ҳар хил ҳайвонлар. Куённинг қулоқлари узун, мушукники калта, мушукнинг думи узун, куённики калта. ғввойи куён ва уй куёни ўхшаш. Кузатувдан мисол келтирамиз. Тарбиячи расм кўраётган

болалардан сўрайди: расмда нечта жўжа тасвирланган? Битта бола 5 та, деб жавоб беради, бошқаси, махсус машғулотларда солиштириш кўникмаси шаклланган бола эса «3та» деган жавобни беради ва ўз жавобини исботлай бошлайди: 3 та жўжа, икkitаси ҳар хил- тумшуғи ҳар хил, оёқлари ҳар хил, бу жўжа эмас, ўрдакча, деб дактилда тушунтиради. Сўзларни жойида, тўрри ўзлаштиришда болалар куп қийинчиликларга дуч келадилар. Масалан, мулокат жараёнида педагог конкрет белгини билдирувчи «синган» сўзини беради. Кичик гуруҳдаги болалар сўзни ўзлаштирадилар. «Пачоқланган» ва «йиртилган» «бузилган» сўзларни билмаганлиги учун болалар улар ўрнига ҳамма нарсаларга «синган» сўзини ишлата бошлайди. Синган, пачоқланган, йиртилган каби сўзларнинг

дифференциацияси нисбатан қийинроқ бўлгани учун, бу сўзлар дастурда кечроқ киритилиши кўзда тутилган эди. Таълимнинг иккинчи йилида иккита паралел гуруҳдаги махсус машғулотларда бу мавзу ўтилганда қуйидагилар аниқланди.

Иккала гуруҳ сўзларни тез ўзлаштирадилар ва фарқладилар. Тез кунда бу сўзларни мулоқотда кўллай бошлаганлари кузатилди. Бироқ, «синган» сўзи бир йил олдин утилган гуруҳ болалар томонидан «йиртилган» ва «пачоқланган» сўзлар ўрнига ҳам «синган» сўзини ишлатишда давом этаётганлари кузатилди. Педагог ва тарбиячининг эслатмаларидан кейин эса болалар дарҳол ҳатоларини тuzатадилар. Шу вақтнинг ўзида параллел гуруҳдаги болаларда ҳатолар кузатилмайди, сабаби, улар билан махсус ўргатиш машқлари олиб борилган. Бу мисол биринчи гуруҳда предметларни солиштириш бўйича махсус машғулотлар олиб борилмаганидан далолат беради.

Иккинчи мисол: тарбиячи болаларга янги йил арчасини кўрсатиб, «арча» сўзи билан таништиради. Кичик гуруҳ болалари бу сўзни тез ва осон ўзлаштирадилар. рзда эса хиебонга борганда тарбиячи арчани кўрсатиб сўрайди: Бу нима? Болалар ҳар хил жавоб берадилар: шох, бутача, дарахт. Тарбиячи болалар сўзни эсдан чиқарган деб ўйлаб уларга эслатади: бу арча. Лекин болалар биргаликда эътироз билдиради: «эсингиздан чикибди, арча залда, уйинчоқлари бор». Демак, болаларда арча ҳақида нотўғри тасаввур шаклланган. Бундай ҳатога йўл қўймаслик учун, арча сўзи билан дастлабки танишувда табиий арчани кўрсатиб, залдаги арчани эса безатилган арча деб таништириш керак.

Бошқа гуруҳ болалари эса тушунчалар тўғри берилганлиги сабабли, табиий арча ва залдаги безатилган арча ўртасидаги фарқни тўғри ва осон ажрата билганлар. Бу кўникмалар тасвирий фаолият мобайнида мустаҳкамланиб борилади. Албатта, бундай ҳатолар меъерда эшитадиган болаларда ҳам учраши мумкин. Лекин эшитадиган болаларда бу ҳатони тuzатиш осон, тўрт-5 ёшли кар боланинг ҳатосини тuzатишга эса кўп вақт ва махсус машғулотлар ўтказиш керак булади.

Шунинг учун бундай ҳатоларни тuzатишдан кўра, машғулот ўтаётган вақтда керакли сўзларни пухта тайерланган махсус машғулотларда берган маъкул.

Боланинг бажара оламан, дила оламан сўз бирикмаси ўрнига биламан иборасини қўллаётганини :П'П'аётган педагог уни тўғрилаб мисол келтиради: Мен расмни чиза оламан (биламан эмас), жавобни биламан (бажара оламан эмас) ва ҳоказо,бола бу сўзларни педагог кетидан қайтаради. Мумкин, мумкин эмас (аввал уйинда), биламан, билмайман, эсимдан чиқди (машгулотда), чарчадим (сайрда) ва ҳоказо тушунчаларнинг мураккаблигига қарамай, уларни махсус машғулотларда шакллантирилишига муҳтожлик сезилмайди. Сўзларни мулоқотда тез-тез ишлатилгандагина уларнинг ўзлаштирилиши таъминланади.

Шу мақсадда тажриба машғулотлари асосида қуйидаги тавсиялар берилади:

1. Берилган дастур асосида режалаштиришда алоҳида махсус машғулотларни эмас, балки бир бири билан узвий боғлиқ бўлган ва маълум оддий тушунча ва сўз бойлигини ўзлаштиришга мўлжалланган машғулотлар

тизимини режалаштириш мақсадга мувофиқ.

2. Мумкин ўринларда керакли тушунчаларни шаклланишда аввал жонли мулоқотда таништирилиб,кейинчалик махсус

машғулотларда бу сўзларнинг маъноси кенгайтирилади, шунингдек тушунчалар аниқлаштирилади.(Масалан: оч-ёп, юв-арт, кир-чиқ каби сўзларни болалар машғулотлардан аввал, мулоқот давомида ўрганадилар).

3. Бу турдаги машғулотлар учун имкон қадар табиий воситалардан фойдаланишга ҳаракат қилиш керак. Масалан: мебель, идишлар, хайвонлар, уйинчоқлар, расмларини таълимнинг иккинчи йилида қўллаш маъқул.

4. Машғулотлар учун махсус шароит яратаётиб, бу шароитларни ўзгарувчан бўлишига аҳамият бериш керак.Уйин ёки бошқа амалий фаолият, сўзларни қўллаш машқлари табиий бўлиши лозим.

5. Машғулотни тайерлаётганда янги сўзни дидактик ўйинларда, жонли мулоқотда қўллаш мумкин бўлган шароитлар кўзда тутилади.

6. Болаларда тушунчаларни шакллантириш жараёнида кўргазмали, амалий ва нутқий фаолиятни тушунчаларни аниқлаштириш, мустахкамлаш, ифодаловчи сўзларни фаол ишлатилишига қаратиш керак.

Ўрганилаётган нарсанинг умумий ва алоҳида белгиларини солиштириш ва таққослаш йўли билан аниқлашда болаларга ёрдам бериш керак.Машғулотлар тизимида олдин ўзлаштирилган ва янги шаклдаги сўзларни турли вазиятда қўлланиши назарда тутилиши керак.

Саволлар

1.Эшитишда нуқсони бўлган мактабгача ешидаги болаларнинг нутқининг ривожланиш механизми қандай?

2.Тасаввур ва тушунчаларни ривожлантиришга оид машқларни таърифлаб беринг.

3. Луғатни аниқлаштириш ва мустаҳкамлаш учун қандай ўйин ва машқлар қўллаш мумкин?

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Л.М.Быкова Методика обучения русскому языку в школе для глухих детей М.1991
2. Б.Д.Корсунская Развитие речи глухих дошкольников М.1981
3. Л.П.Носкова Развитие речи детей в дошкольном отделении школ-интернатов для глухих детей М.1981
4. Л.П.Носкова Коррекционное обучение как основа личностного развития аномальнўх дошкольников М.1989
5. И.В.Колтуненко Развитие речи глухих дошкольников М.1980
6. А.Г.Зикеев Обучение учащихся подготовительного, 1-4 классов школў глухих М 1984
7. Ф.Ф.Рау, Н.Ф.Слезина Методика обучения произношению в школе глухих М. 1984
8. В.И.Бельтюков Чтение с губ М 1970
9. Ф.Ф.Рау Устная речь глухих М. 1973
10. Ф.Ф.Рау Методика обучения глухих устной речи М.1976
11. Е.И.Тихеева Развитие речи детей М.1972
12. А.М.Бородич Методика развития речи детей М.1974
13. Л.А.Головниц Дошкольная сурдопедагогика М.2001
14. П.Юсупова Мактабгача тарбия педагогикаси Т.2002

5-БОБ

НУТҚ ЎСТИРИШГА ОИД ДИДАКТИК ЎЙИН ВА КЎРГАЗМАЛИ ҚУРОЛЛАР

1-& «ЛОТО» ЎЙИНИ

Тасаввурлар ва тушунчаларни аниқлаш, сўз ва сўз бирикмалари устида ишлаш воситасида нутқ ўстириш машғулотларда ўзлаштирилган нутқ мустаҳкамланиб борилади. Асосан нутқни мустаҳкамлаш машғулотларида дидактик ўйин ва машқлар қўлланади. Қуйида таълимнинг барча йилларида ишлатиладиган ўйинлар келтирилади. Энг куп қўлланадиган **"Лото"** ўйинига қўшимча **"топшириқли карточкалари, топишмоқ, савол карточкалари** ҳамда **"ўйлаб топ"** ўйинлари ўтказилади. **"ЛОТО" ўйини**

1. Болаларга расмлар тагида ёзуви бор лото карталари тарқатилади. Болалар уларни ўқишни машқ қиладилар, лото расмларида тасвирланган нарсаларнинг номларини ёки ҳаракатлар номларини мустаҳкамлаб оладилар. Сўзларни огзаки-дактил тўғри ўқиб берган болага лото карталарини ёпиш учун кичкина карточкалар берилади. Энг биринчи бўлиб картани ёпган бола голиб ҳисобланади.

2. Расмли лото нусҳасидан ёзувлари қирқиб олиниб, болаларга тарқатилади, улар шу расмларга мос ёзувларни танлайдилар. Олиб борувчи (бошида педагог ёки тарбиячи, кейин, йилнинг охирида бирортаси бола бўлиши мумкин) "Кимда .. бор?"-деб сўрайди (лото карталарида тасвирланган ҳар хил нарсаларнинг номини айтади, ёзувли карточкани кўрсатади). Қайси болада шу карточка бор бўлса, у: "Менда"-деб карточкани олади. (агар расмлар икки нусхада бўлмаса, педагог олдиндан тайёрлаб қўйган фишкани беради).

3. Столга расмлар тескари қўйилади. Расмларни тескари қўйиб чиқишдан аввал, болаларга курсатилади уларнинг ҳаммаси тасвирланган предметларнинг номини битта биттадан айтиб чиқадиладар. Кейин педагог биттадан карточкани олади, болалар эса карточкалардан қайси бирини олинганини топиши керак бўлади. Столдаги карточкаларнинг номини болалар бирма-бир "топиб" чиқадиладар. Предмет номини тўғри топган болага карточка берилади ва уйин давом этади. Ушбу ўйинда сўзлар кўп маротаба такрорланганлиги туфайли улар эса яхши сақланади, тўғри талаффузи мустаҳкамланади.

Лотони қўллаш жараёнида қуйидаги қоидаларга риоя қилиш зарур:

1. Лото расмлари асосан сўзларни эслаб қолиш учун ишлатилади, асл предметлар билан олдиндан таништирилади.

2. Мапнулотларда тайёр лотолардан ҳам фойдаланиш мумкин, баъзи лотоларга ўзгартиришлар киритиш ҳам бўлади. Лотодаги феълни ифодаловчи сўзларни мустаҳкамлаш учун, хабар майлидаги ҳаракатларни ифодаладиган феълларни буйруқ майли шаклидаги феълдан кейин ўзлаштирилиши керак, яъни агар болалар "бор", "югур", "ухла" сўзларини ўзлаштирган бўлсалар "бораяпти", "югурияпти", "ухлаяпти" каби сўзлари ишлатилади.

3. Лотони ясаш учун картондан узунлиги 15 см ва эни 10 см бўлган карточкалар "қирқиб олинади. 3-та вариантли ўйинни ўтказиш учун 21-та карточка қирқилади. Масалан дастлабки еттита карточканинг бир томонига сабзавотларнинг расми ёпиштирилади (сабзи, лавлаги, карам, бодринг, пиёз, картошка ва ҳоказолар). Алоҳида, эни 2 см, буйи 10 см катталигида қирқилган картонга сабзавотларнинг номи ёзилган коғоз ёпиштирилади. Бошқа 7 та карточкага сабзавотларнинг расми ёпиштирилади ва расм тагига номи ёзилади. Қолган 7 карточка расмсиз бўлади, унда фақат сўзлар ёзилади.

"Лото" ўйини қуйидагича олиб борилади:

1-вариант. Тагида ёзувлари бўлган ва сабзавотларнинг расмлари ёпиштирилган карточкаларнинг бир нусҳаси болаларга тарқатилади, бошқаси-ёзувсиз расмлар эса, педагогда қолади. Педагог, карточкани очиб, расмни болаларга кўрсатади ва "Кимда (помидор, бодринг, сабзи)?" -деб, савол беради. Худди шундай расми бўлган бола "қўлини кўтариб "Менда"- дейди. Кейин у карточкасидаги расм тагидаги ёзувни ўқиб бериши ва

педагогдан олган карточкаси билан расмни ёпиши керак. ҳамма карточкалар тарқатилганда ўйин тугатилади.

2-чи вариант. Болаларга сабзавотлар расми тасвирланган бўлган ёзувсиз карточкалар тарқатилади. Педагогда сабзавотларнинг номи ёзилган табличкалар бўлади. Табличкадаги ёзувни кўрсатиб, "Кимда?" дейди. Тегишли расми бўлган бола "Менда"-деб жавоб беради. Табличкадаги ёзувни яна бир марта ўқиб чиқади.

3-чи вариант. Болаларга фақат предметларнинг номлари ёзилган расмсиз карточкалар берилади. ҳар бир бола ўзининг карточкасини оғзаки-дактил ўқиб беради ва педагог ёзувга мос расмни очишини кутади. Шундай қилиб болалар ёзувга мос расмларни топади.

Бу ўйин болаларда сабзавотлар номларини эслаб қолишга ва оғзаки нутқни ривожлантиришга ёрдам беради. Худди шундай ўйин ердамида кийим-кечаклар, оёқ; кийимлари, идиш-товоқлар, мевалар, ўйинчоқлар номларини эслаб қолиш мумкин.

Кичик гуруҳларда ёзма равишда берилган янги сўзларни мустаҳкамлаш учун лотога яқин бўлган ЎИҒМА КИТОБЛАР ишлатилади. Бундай китобларни ясаш учун тайёр йирма китобчалардан фойдаланилади. Китобнинг бетига оқ қоғоз ёпиштирилади, шундан кейин ҳар бир варақча ўйинчоқлар расми ёпиштирилади. Расм тагига қалин қоғоздан энсиз чўнтакча ёпиштирилиб, унга ўйинчоқлар номи ёзилган жадвалчалар солинади. Бола чиройли расмларни кўриб чиқади ва гуруҳ хонасидан расми чизилган нарсани кидириб кўрсатади ва расм тагига қўяди.

Бола расмга қараб ўйинчоқни топади ва расм тагидаги жадвалчага диққатини қаратади. Дактил алифбоси ўзлаштирилгач, ёзувдаги таниш ҳарфларни ажрата олади ва ўйинчоқлар номини дактиллаб таллафуз қилади.

Шунингдек, машғулотларда ўйинчоқ номи ёзилган карточка кўрсатилади, худди шу ўйинчоқни олиб келиш вазифаси берилади.

Энг кичкина болалар билан ишлаш жараёнида "би-ба-бо", яъни қўлга кийиладиган қўғирчоқлар ва кичик йиғма панжаралар кенг қўулланилади. Машғулотларнинг бошида йиғма панжара ортидан қўғирчоқ қуёнча чиқиб, "Салом беринг"- дейди ва ёзувли жадвалчани панжара чўнтакачасига солиб қўяди. Болалар "Салом"— дейдилар. Кейин қуёнча болалар исмларини бирма бир айтиб чиқади ва номлари ёзилган жадвалчаларни галма-гал чўнтакчаларга солиб қўяди. Чақирилган бола туриб "Бу мен"-дейди. Шундай қилиб бу ўйин болалар номларини эслаб қолиш учун ишлатилади. Бундай машғулотлар болаларга катта завқ бағишлайди. Улар сабрсизлик билан узининг навбатини кутади, стол олдига чопиб келиб, қуёнча сўраган ўйинчоқларни оладилар қуёнчага "ма" деб берадилар, қуёнча эса болаларга миннатдорчилик билдиради. Бундай машғулотлар болаларга теварак-атрофдаги нарсаларнинг номларини эслаб қолишига хизмат қилади. ўйин чорида болалар ўқишни ўрганадилар, сўзни таҳлил қила оладилар ва шу туфайли эса сақлаб қолиши осон кечади.

2-& ТОПШИРИҚ ВА САВОЛЛИ КАРТОЧКАЛАР

Нутқ ўстириш бўйича дастур талабларидан бири огзаки савол ва топшириқларни тушуна билишга ўргатиш. Топшириқларни бажариш ва саволларга жавоб бериш сўзлашув нутқни фаоллаштириш ва мустаҳкамлаш воситаси ҳисобланади. Бериладиган топшириқлар матнларига болалар ҳар хил шароитларда ўзлаштирган барча янги сўзлар киритилади. Бу ўйинлар дактил ва орзаки усулда берилган ҳамда жадвалчада ёзилган топшириқлар ёрдамида олиб борилади. Дастлабки ўйинларда топшириқ ёзма жадвалчада берилади. ёзувли жадвалчалар билан ишлашдан мақсад:

1. Ҳар хил шаклда (огзаки, ёзма, дактил) берилган топшириқларни бирор ҳаракатга ундов сифатида қабул қилишга ўргатиш.
2. Ҳар хил матнлар таркибига киритилган сўзларни тушунишни машқ қилиб болаларнинг нутқини фаоллаштириш.
3. Сўзлашиш учун зарур бўлган сўроқ сўзларни тушунишга ўргатиш.
4. Нутқни тушуниш малакалари яхши шаклланмаган босқичда боланинг мустақил нутқини машқ; қилдирадиган ёзма жадвалчаларни ишлатиш.

Жадвалча ёзувларини тузаётганда қуйидаги қоидалардан келиб чиқиш керак:

1. Фақат машғулот пайтида бажариладиган топшириқларни жадвалчаларга киритиш, ҳаракатни кўрсатиш билан алмаштиришга мажбур қиладиган ёзувларни ишлатмаслик керак. Масалан машғулотда "ухла" топшириғини бериш мумкин эмас, чунки бола кўзини юмиб, бошини эгади. Худди шу тарзда: "қор бобо яса", "овқат пишир", "кўйлак тик", каби вазифалар бериш мумкин эмас. Бунда бола матн мазмунини тушуниб уни бажара олмайди ва матнга мос тақлид ҳаракатларни кўрсата бошлайди ва бундай ҳол имо-ишорали нутқнинг ривожланишига олиб келади.
2. Топшириқли дидактик ўйинлар жадвалчалари тузилаётганда болалар сўзлашув чоғида дуч келадиган . ёки махсус машғулотларда билиб олган сўзларни ишлатиш мақсадга мовофиқ бўлади. Масалан, кундалик ҳаётда болалар "Эшикни оч" иборасига дуч келадилар. "Оч"сўзини мустаҳкамлаш, маъносини кенгайтириш учун "шкафни оч", "тортмани оч", "сумкани оч", "китобни оч", «оғзингни оч" каби топшириқлар берилади. Нарсаларнинг сонини ва рангларни билиши учун "яшил шарни ол", "уч марта қарсак чал", "қизил қаламни бер" каби топшириқлар берилади.
3. Болалар бир ҳил ҳаракатни турли насалар билан бажариши учун бир хил феъл иштирок этадиган бир нечта топшириқ тузилади. Шунинг учун "арт" сўзини мустаҳкамлаш учун қуйидаги топшириқлар берилиши керак: "столни арт", "полни арт", "пиёлани арт" ва ҳоказо. Жадвалчаларни шундай тузиш керакки, бир хил насаларнинг номлари турли ҳаракатлар билан боғланиши керак. Масалан: "столни арт", "столни чиз", "столни кўрсат", «столга бор».

4. Бир гуруҳ топшириқли карточкаларни озгина ўзгартирилган бир хил сўзлар билан тузиш керак. Масалан: "Столга қўғирчоқни ўтказ" "полга қўғирчоқни ўтказ", "қўғирчоқни шкафдан ол".

Топшириқли, ва савол машқларни қуйидаги жуфт саволларни бериб ўтказиш мумкин:

- а) "Қизил қаламни олиб кел", "қизил қаламларни олиб кел"
- б) "қўлингни арт", "қўлинг билан арт"
- в) "хонада ким бор?", "хонада нима бор?"
- г) "Устига қўй", "ичига қўй", тагига қўй.
- д) "Сен кимга.... бердинг?", "Сенга ким.... берди?"

Болалар сўзлар маъносини тўғри тушуниши, сўзларнинг ўзгаришига уларнинг диққатини жалб қилиш учун бундай машқлар муҳимдир. Биринчи топшириқ сўзлари болалар учун таниш бўлиши керак, фақат мурожаат қилиш шакли улар учун янги бўлади. ўйинда иштирок этадиганлар сонига қараб педагог жадвалчаларни тайёрлайди. Болалар "ол", ёки "оч" сигналига кўра жадвалчаларни оладилар, навбатма-навбат ҳар берилган топшириқни ўқийдилар ва бажарадилар.

5. Мусобақа тарзида ("ким тезроқ" ёки "ким яхшироқ") олиб борилган машғулот болаларнинг машғулотларга бўлган қизиқишларини янада орттиради. Бола ҳаттога йўл қўйганда уни гуруҳ болалари билан биргаликда тушунтириб тўғрилаш керак. Масалан, Аҳмад шундай топшириқ олди: "қизил қаламларни сариқ кутичага қўй". Аҳмад сариқ, қаламларни қизил кутичага қўяди. Болаларнинг диққати матндаги сўзларга ва бажарилган топшириқдаги ҳаттога қаратилади. Топшириқ яна қайта бажарилади. ҳар қайси тўғри бажариладиган топшириқ учун фишка берилади. ўйин охирида фишкалар саналади. Энг кўп фишкалар тўплаган бола ютган бўлади. Битта машғулотда битта-иккитадан ортиқ янги сўз иштирокида топшириқли карточкалар секинлик билан киритилади. Масалан, жадвалчада биринчи марта "еч", "кийдир", сўзи берилади. "қўғирчоққа пальто кийдир", "Қўғирчоққа шапка кийдир", "айиқчанинг қўйлагини еч" каби ёзувли жадвалчалар тузилади. Маълум вақтдан кейин мураккаброқ топшириқларни ҳам бериш мумкин: "қўғирчоқнинг пальтосини еч ва қўйлак кийдир".

Жадвалчалар билан ишлаш тартиби қуйидагича:

Бошида жадвалчалар ёзма равишда бериладиган топшириқлар яхлит равишда глобал қабул қилиш учун ишлатилади. Яъни бола бажариши керак бўлган ҳаракатни кўрсатиб жадвалча берилади. Масалан "Айиқчани олиб кел". Жадвалча билан бажариладиган биринчи машғулотда топшириқни бажарилишини катталар кўрсатиши мумкин. Бола нарса ёки ҳаракатни курсатмасдан маъносини тушуниб, талаб қилинган нарсани бевосита бажарилишини кузатиши муҳимдир.

6. Болалар жадвалча орқали берилган ҳар хил топшириқларни ажратишга ўрганиб бўлгач турли хил нарсалар билан бир хил ҳаракатларни ва бир хил нарсалар билан турли хил

ҳаракатларни ҳатосиз бажара оладиган бўлгандан кейин, топшириқларни дақтил шаклда ва лабдан ўқишга берилган топшириқларни тушунишга ўргатиб бориш керак.

Ҳар бир топшириқ киритилганда болани жадвалчада ёзилган гап мазмунини тушуниб олиши билан чегараланиш мумкин. Дастлаб, топшириқни бажариш талаб этилиши шарт эмас, чунки эшитишда нуқсони бўлган болаларда янги матн маъносини тушунишга эътибор қаратилади. Аста секин, болаларда топшириққа тўрри муносабатни тарбиялаш керак: қабул қилдинг-бажар. Қар болаларнинг сўзлашув

нутқининг ривожланишида ўйин тусидаги топшириқли жадвалчалар катта ёрдам беради. Педагог болаларга таниш бўлган сўзлардан янги қизиқарли топшириқларни тузиши лозим.

Жадвалчали уйинларнинг бир нечта турларини ўтказиш тавсия этилади:

Педагог ёзувли жадвалчани ҳамма болаларга кўрсатади ҳамда топшириқни бажарадиган болани танлайди. Битта болага «айиқчани олиб кел», бошқасига «қўрирчоқни олиб кел», учинчисига «коптокни олиб кел» ва бошқа шу каби топшириқлар берилади. Болалар топшириқни навбатма-навбат бажаради. Бундай машқлар болаларда катта қизиқишни уйғотади.

Жадвалчалар билан олиб бориладиган ишни «Почтачи», «Аквариум», «Айиқча чоралаяпти» ўйинлар шаклида ҳам ташкил этиш мумкин. **«Почтачи» ўйини.** Тарбиячи аввалдан тайерлаган топшириқларни конвертларга солиб қўяди. Конвертларга болаларнинг исмлари езилади. Почтачи хатларни олиб келади. Болалар конвертни олиб, жадвалчадаги езувни ўқийдилар ва топшириқни бажарадилар.

«Айиқча чорлаяпти» ўйини. Айиқчани қўлида сумка, унда топшириқлар ёзилган жадвалчалар бўлади. Айиқча тарбиячига боланинг номини айтади. Бола сумкадан топшириқни олиб, уни ўқийди ва бажаради. Болалар жадвалчадаги топшириқларни ажрата оладигандан кейин, топшириқларни огзаки равишда бериш тавсия этилади.

«Аквариум» ўйини Аквариумга ўйинчоқ-балиқчалар солиниб, уларнинг огзига турли топшириқлар тутказилади. Болалар аквариумга қармоқ ташлаб, балиқни тутати, огзидан топшириқни олиб ўқийди ва уни бажарадилар.

1. Огзаки берилган топшириқлар жадвалчалар ердამисиз бажарилади.

2. Ўқишни ўргангандан кейин, болалар ўзлари ўртоқларига топшириқ берадилар. Аввал болалар топшириқларни жадвалчаларга қараб ўқийдилар. Аста секин жадвалчалар овоз чиқармасдан ўқилади ва топшириқлар бажарилади. Кейинчалик жадвалчаларга қарамасдан топшириқларни беришга ва бажаришга ўтилади.

3. Жадвалчалардаги езувлар мазмунини ўзлаштириб олганларидан сўнг, феълларнинг янги шакллари ўрганишлари учун улар яна ўша жадвалчаларга қайтишади.

Катта гуруҳ болаларидан бажарилган иш ҳақида ҳисобот бериш талаб қилинади. Дастлаб ҳисобот жадвалчаларга қараб ўқиб берилади.

Топшириклар фақат машгулотларда эмас, кундалик ҳаётда, ўзаро мулоқот қилаётганда берилиши мақсадга мувофиқдир. Топширикни бажараятган бола «Сен нима қиласан?» ,«Сен нима қилаяпсан?»», «Сен нима қилдинг?» саволларга жавоб бериши керак. Энг муҳими, болалар мустақил равишда нутқида 1-шаҳс келаси замондаги феъл шаклларида фойдаланишни ўрганиб олишлари керак. «Мен оламан», «Мен олиб келаман» ва х.к. 2-шаҳс келаси замон феъл шаклига келсак, айниқса сўроқ сўзларини («Сен борасан», «Сен олиб келасан») тушунса етарлидир.

Топширик, саволлар алоҳида жадвалчаларга езилади. Кичик гуруҳларда ҳарфлар ҳажми бўйига 2,5 см энига 2 см ни, катта гуруҳларда 1 см бўйига, 0.5 см энига бўлиши тавсия этилади. Жадвалчалар алоҳида мавзуларга ажратилиб конвертларга солинган ҳолда сақланади.

Жадвалчалар билан ҳар куни 10-15 дақиқа ишланса, болаларнинг лугат бойлиги ортади, нутқнинг грамматик шакллари ўзлаштирилади. Болаларнинг нутқи тез суръатда ва сифатли ривожланади.

«ўйлаб топ» Таълимнинг биринчи йилида болалар «топ» сўзининг маъноси билан танишадилар. Педагог талаффузга ўргатиш бўйича умумий маршрутларда «топинглар» сўзини жадвалчаларда эслаб қолиш учун берилади. «Топинг» дейди болалар бошловчига машқ давомида. Болалар нарса, расмларни беркитади, бошловчи эса уларни топади. Бунда «топ», «топинг», «топдим» сўз-ларидан фойдаланилади.

Болалар уларни ўраб турган муҳитдаги нарсаларнинг сифат ва белгилари (ранги, шакли, катталиги) га қараб, уларни топишга ўрганади ва саволларга жавоб беради. Бундан ташқари болалар уларга таниш бўлган нарсаларнинг кўринишига қараб, топишмоқлар топишни ўрганадилар. Масалан, «шакли думалок, ранги қизил, ўйинчоқ. Бу нима?» -копток.

Қуйида «ўйлаб топ» ўйинининг мураккаблашиб бориши кўрсатилади.

1. Бир бирига ўхшамаган 2-3та предмет олинади. Предметлар болаларга кўрсатиб қўйилади ва топишмоқ берилади. Бир-иккита сифат ва хосса тасвирланишига қараб, болалар топишмоқни топадилар. Масалан, «ранги оқ, қулоғи узун, сакрайди. Бу нима?»-қуен.

2. ўзаро 1-2та белги бўйича ажралиб турадиган нарсалар олинади (бир хил рангдаги, ҳар хил катталиги ва ишлатилиши), масалан, шар, копток, кичкина шар.

3. Хамма предметлар аввалдан болалар билан кўздан кечирилади, кейин олиб қўйилади. Мана шу нарсалардан бири топишмоқ қилиб берилади. Топишмоқни топаётганда нарсаларни кўрмасдан еддан топадилар.

4. Нрсаларнинг алоҳида белги ва хоссаларига қараб, таний олишни ўрганган ҳолда, болалар кўз олдидаги нарсаларни тасвирлаб берадилар. Бу каби энг оддий топишмоқлар нарсаларнинг оғзаки тасвирланишига қараб, таний олишга хизмат қилади, ўз фикрларини сўз билан ифодалашга ўргатади. Бундай топшириклар жуда оддий бўлади, топширикларда фақат кўзга ташланадиган белгилар бўлади.

Аста секин болаларга нарсаларнинг нимага кераклиги, уларнинг турган жойи ва номи қўшилади. Масалан, «Шакли думалоқ, ранги қизил, узи катта, шкафта турибди, уни ўйнаса бўлади, сакрайди. Бу нима ?»- копток.

«ўйлаб топ» ўйини болаларнинг предметлар ҳақидаги билимларини ва сўз бойлигининг савиясини текширишга хизмат қилади. ўйин болалар нутқини фаоллаштиради ҳамда ўйинни олиб боришда нарсаларнинг кўринишига қараб тасвирлабгина қолмай, балки ўзи ўйлаб топиши муҳимдир, чунки богча таълимининг охирида «ўйлаб топ» ўйинида болалар бошловчи ролини олиб бориши мумкин бўлади. ўйинда битта нарсани бир неча марта ишлатиш мумкин. Масалан паровоз, кўгирчоқ еки бошқа ҳар хил ўйинчоқлар бўлиши мумкин. Болалар кўраётган нарса ҳақида мустақил баён этишлари ҳамда тасвирланаётган нарса нима эканлигини топиб беришлари керак.

«Нима йўқолди?» ўйини Болаларга бир нечта ўйинчоқлар кўрсатилади (копток, кўрирчоқ, айикча, машина) Улар ўйинчоқлар номини айтади. Кейин ўқитувчи болаларга кўзларини юмишни буюради ва битта ўйинчоқни олиб кўяди. Болалар кўзларини очганда ўқитувчи сўрайди: «Нима йўқ?». Болалар «кўгирчоқ йўқ», «айикча йўқ» деб жавоб бермоғи крак. Агарда болалар ҳато қилса, ўқитувчи тўғрилайди. **«Топинг-чи»** ўйини ўқитувчи кўзини юмади. Навбатчи болаларга биттадан ўйинчоқни тарқатади, улар ўйинчоқни партани ичига беркитади. Кейин барча болалар жадвалчани ўқийди: Санобар опа, кўзингизни очинг. Топинг-чи. ўқитувчи, болаларга мурожаат этиб, «сенда пирамидами?»-дейди. -Йўқ. Сенда машинами?- Йўқ. Кўгирчоқми? -ҳа. Менда кўшрчоқ. Барча болалар бирга айтади: «Лолада кўгирчоқ бор» Сўнг бошқа ўқувчиларда нима борлигини топади.

Дидактик ўйинларда ўйинчоқлар, кўгирчоқлар учун мебел, кўгирчоқ кийимлари, ўйинчоқ ҳайвонлар тўплами, предметли лото, предметли ва сюжетли расмлар, майда ўйинчоқлар, диафильмлар, слайдлар каби ўйинчоқ ва дидактик қўлланмалардан фойдаланиш мумкин, Барча ўйинчоқлар болалар нутқини ўстириш учун аста секинлик билан киритилади, ҳар қайси қўлланма еки ўйинчоқ номи жадвалчаларда езилган холда берилади.

Бундан ташқари, хонадаги барча жихозларга езувли жадвалчалар бириктирилган бўлиб, улар болалар лугатини бойитиш учун кўргазмали курол воситаси сифатида хизмат қилди. Кўшимча равишда гуруҳ хоналарида кўйидаги махсус буюм ва жихозлар мавжуд бўлиши керак: ўйинчоқларга езувлар, таомнома езиш учун тахта, навбатчилар исмлари езилган тахта, табиат тақвими, жадвалчалар солинадиган жилд, конвертлар ва тиргакчалар, болалар суратлари тасвирланган панно, кийим-кечаклар расмлари тасвирланган ва номлари езилган панно ва ҳоказолар.

Саволлар

1. «Лото» ўйининин қўллаш хусусиятлари.
2. Топшириқли ва саволли карточкалар билан қандай ишланади?
3. «Почтачи», «Аквариум», «Айикча чорляпти» ўйинлари қандай олиб борилади?
4. «ўйлаб топ», «Нима йўқолди ?» ўйинлар қандай олиб борилади?

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Л.М.Бышова Методика обучения русскому языку в школе для глухих детей М.1991
2. Б.Д.Корсунская Развитие речи глухих дошкольников М.1981
3. Л.П.Носкова Развитие речи детей в дошкольном отделении школ-интернатов для глухих детей М.1981
4. Л.П.Носкова Коррекционное обучение как основа личностного развития аномальных дошкольников М.1989
5. И.В.Колтуненко Развитие речи глухих дошкольников М.1980
6. А.Г.Зикеев Обучение учащихся подготовительного, 1-4 классов школы! глухих М 1984
7. Ф.Ф.Рау, Н.Ф.Слезина Методика обучения произношению в школе глухих М. 1984
8. В.И.Бельтюков Чтение с губ М 1970
9. Ф.Ф.Рау Устная речь глухих М. 1973
10. Ф.Ф.Рау Методика обучения глухих устной речи М.1976
11. Е.И.Тихеева Развитие речи детей М.1972
12. А.М.Бородич Методика развития речи детей М.1974
13. Л.А.Головниц Дошкольная сурдопедагогика М.2001
14. П.Юсупова Мактабгача тарбия педагогикаси Т.2002

6-БОБ ЭШИТИШДА НУКСОНИ БЎЛГАН БОЛАЛАРНИНГ НУТҚИНИ ЎСТИРИШ ЙЎЛЛАРИ

1-& Мактабгача ешидаги болаларнинг боғланган нутқини ўстириш вазифалари

Боғланган нутқни эшитишда нуксони бўлган болаларга ўқиш ва тушунишни ўргатиш --кенг маънода муомалага ўргатиш демакдир. Мазкур йўл эшитишда нуксони бўлган шахслар томонидан сўзлашув нутқдан чекланган микдорда фойдаланишининг компенсация воситаси ҳисобланади. Эшитишда нуксони бўлган болалар билан қанчалик вақтли махсус таълим жараёни бошланса, унинг шахси ва нутқининг ривожланиш имкониятлари кенгайди. Шу сабабли нутқ ўстириш бўйича дастурда ўқриги - болаларнинг лугатини онсон ва тез

суръатларда бойитиш воситаси сифатида ҳамда тан маънода ўқишга ўргатиш сифатида қабул қилинади. Дастур талаблари оғзаки равишда еки дактил берилган боғланган нутқни тушунишга ҳамда ўз фикрини оғзаки, дактил, ёзма равишда баён этишга ўргатишдан иборатдир. Мактабгача тарбия муассаса таълимининг охирига келиб, болалар ўзлаштирилган сўз бойлигидан грамматик тушунчалар доирасида, содда ейик гаплардан тузилган ҳикояни (60-70 таниш сўзлар) тушунишни, унинг мазмунини сўз орқали ва тасвирий фаолият воситасида баён этиши керак. Шунингдек, болалар бажарган ишни, идрок этилган нарсани, бошдан кечирган воқеани баён эта олишлари керак.

Маълумки, сўзлашув нутқни ўстириш эшитишда нуқсони бўлган болаларни маълум вазиятларда диалогга ўргатиш билан чекланади. Яъни, суҳбат «шу ерда» ва «ҳозир» бўлаётган нарса ҳақида бўлади. Тилчилар бундай ҳолни «сўзлашув нутқ» деб, психологлар эса вазиятли (ситуатив) нутқ деб тушунади.

Богланишли нутқни ривожлантириш дастурида содда ейиқ гаплар воситасида таъриғланган нарса ва ҳодисалар ҳақида баён этилган матн контекстларини тушуниш ҳам назарда тутилади.

Топшириқларни бажаришга ундайдиган сўзлар, атрофдаги нарсаларнинг номлари-болалар томонидан ўзлаштирадиган биринчи сўз ва иборалардир. Текширувларнинг кўрсатишича, бола томонидан буйруқ майлидаги сўз ва гапларнинг тушунгани, худди шу сўзлар ердамида тузилган дарак гапларнинг тушунганини билдирмайди. Шу сабабли, болаларга буйруқ гапни бирор ҳаракатга ундов сифатида қабул қилишга ўргатиб, блр вақтнинг ўзида худди шу сўзлардан тузилган хабар гапларни идрок этиб. тушунишга ўргатиб бориш зарур.

ўқиган сўзлар кетида болаларда муайян тимсоллар пайдо бўлишига, ҳамда улар ўз фикрларини баён этиш учун ўхшаш грамматик шакллارни ишлатишига эришиш зарур.

Таъкидланганидек, ўқитишнинг дастлабки босқичиданоқ нутқни, бирор ҳатти-ҳаракатга ундов сифатида қабул қилишга ўргатилади. Шундай қилиб, аста секин сўз- бола учун атрофдаги нарсалар, уларнинг сифат ва хоссалари, бажарадиган ҳатти-ҳаракатларни белгилаш воситасига айланади. Эшитишда нуқсони бўлган болалар, эшитувчи болалар каби, сўзлашув туридаги нутқ асосида гапиришга ўргатилади. ҳетининг учинчи йилида эшитувчи болада, бевосита сўзлашув мулоқотидан ташқари нутқий ривожланишининг яна бир манбааси, яъни катта кишилар ҳикояси пайдо бўлади. Катталар ҳикояси, боланинг ўрайдиган вазият ва ҳолатлардан четга олиб чиқади. Контекстли, яъни маълум вазиятдан четланган нутқни тушуниш учун муайян тайерлов ишнинг олиб борилиши назарда тутади. Болалар билан махсус тайергарлик иши олиб борилганла, икки ешга келиб улар эшитган нутқни тушуниб, эслаб қолади ва қайта ҳикоялаб беради. Эшитишда нуқсони бўлган болалар билан олиб борилган тадқиқотларда сўзлашув нутқининг минимумини ўзлаштирган болалар учун ҳам юқоридаги ҳулосалар тегишлигини кўрсатди. Идрок этилган нутқни тушуниши, эслаб қолиши, қайта ҳикоялаши эшитувчи болалр нутқининг ўсиши учун катта имконият яратади. Эшитишдан маҳрум бўлган бола учун бундай қобилият янада кўпроқ аҳамиятга эгадир, сабаби, сўзлашув нутқдан фойдаланиш имконияти уларда ниҳоятда чекланган бўлади.

Эшитишда нуқсони бўлган болалар томонидан нутқни ўзлаштириш хусусиятларини ҳам ҳисобга олиш керак. Эшитувчи болалар 2,5 ешда нутқни тушуниб, 4-5 ешга келиб эшитганларини қайта сўзлаб бера оладиган бўлса, ўқишни 6-7 ешдан бошлаб ўрганадилар. Махсус мактабгача таълим муассасасида таълим олаётган эшитишда нуқсони бўлган болалар уч ешдан ўқишга ўргатилади. Дастлаб болалар глобал равишда ,дактил ердамида

ўқийдилар, аста секин овоз чиқариб аналитик ўқишга ўтадилар. Эшитишда нуқсони бўлган болалар учун сўзни ўқиб идрок этиш энг қулай, самарали, осон ҳисобланади. Шунинг учун, бевосита мулоқотда ҳам қўлланиладиган сўзлар дастлабки босқичда, дактилни тез ўқишга ўрганишидан аввал езма равишда берилади. Топшириқлар ҳам езма жадвалчаларда берилиб, болалар ўқишга ўрганадилар. Сўзни дактил ўқиб чиқиш лабдан ҳамда қўлдан дактилни ўқишдан осонроқ кечади. Шундай қилиб, эшитишда нуқсони бўлган бола сўзлашув нутқни ўқиш техникаси билан уйғунликда ўрганади. Эшитувчи бола эса сўзлашув нутқни ўз ўзидан ўрганиб олади. ўқишни эса, одатда мактабда ўрганади.

Болалар нутқини ўстириш методикасини ишлаб чиқишга оид изланишлар сўзлашув нутқни ва боғланишли нутқни ўстириш бир ҳил тамойиллар асосида олиб борилишини нўрсатди (Б.Д.Корсунская, Л.П.Носкова, Л.В.Головнич). Янги нутқий материал езма равишда берилади. Болалар берилган материални тушунишга ўргатилади. Ундан кейин материал мустақил равишда ишлатилади. Нутқни тушуниш ва уни қўллаш тез суръатда кечиши учун махсус иш олиб борилади. Кейинчалик, муайян мураккабликдаги матнларни тушуниш даражасига етиб, болалар дастлаб езма равишда қабул қилган нутқни боғланишли баен эта олишлари керак. Мактабгача ешининг охирига келиб, 3-4 йиллик таълимдан сўнг, болалар ўзлаштирган лексика ва грамматика доирасида мустақил равишда, содда ейиқ гаплар ердамида ўз фикрларини баен этишлари керак.

Оғзаки гапириб беришни ўргатишдан аввал болалар ўқишга ўргатилади. Эшитувчи бол шарда бунинг акси бўлади. Бундай ҳол, болаларнинг нутқининг шаклланиш хусусиятларига боғлиқдир. Дастурга мувофиқ эшитувчи болалар оғзаки ҳикояни тушунишлари ва ўз фикрларини боғланишли нутқ воситасида баен этишлари керак. Эшитмайдиган бола эса езма берилган матнни тушуниши ва оғзаки-дактил равишда баен этиши керак. Бундан кейингина, оғзаки қабул қилинган нутқни тушуниш ўргатилади. ҳикояни оғзаки-дактил шаклда мустақил баен этишдан аввал, болалар езма берилган

жадвалчалардан фойдаланиб гапирадилар.. Боғланган нутқда сўзни тўғри ишлатиши учун. бола нафақат унинг мазмунини тушуниши, балки сўзнинг мазмунини гапнинг маъноси билан солиштириши лозим. Оғзаки нутқни қабул қилиш жараенида сўз ва гапнинг маъносини илгаб тушуниш малакаси ҳали мустаҳкамланмаган даврда болаларга ўқиган матнларни ҳикоялат.; ;га ва мустақил сўзлаб беришга ўргатиш керак. Барча сўзлар болаларга таниш бўлган ҳолда ҳам бундай иш бажарилмоғи керак. Мустақил нутқ тушуниб етилган нутқ асосида ривожланиши мумкин. Шу билан бирга мустақил баен этиш малакаларини эгалланиши боғланишли нутқни тўла тушунишига хизмат қилади. Нутқни тушуниш малакаси такомиллашиши ва тушунаётган сўзлар доираси кенгайиши билан пассив нутқдан фаол мустақил нутққа ўтиш яхшироқ кечади.

Умумтаълим мактаб ва махсус мактаб биринчи синф ўқувчиларининг езма ва оғзаки нутқининг ўзига ҳосликларини ўрганиш юзасидан ўтказилган

тадқиқотлар (Б.Д.Корсунская, Н.П.Носкова) натижасида қизиқарли маълумотлар олинган. Ўрганишлар эшитишда нуқсони бўлган болаларнинг оғзақ ҳикоялари луғат ва мазмун жиҳатдан камбағалроқ бўлишини кўрсатди.. Эшитувчи болаларнинг оғзақи ва езма нутқи ўртасида катта фарқ бўлса, эшитмайдиган болаларда бундай тафовут сезиларли бўлмайди. Қар болаларнинг езма ҳикоялари эса эшитувчи болаларнинг матнларидан яхшироқ бўлган. Ўтказилган тадқиқотлар шуни кўрсатдики, эшитишда нуқсони бўлган болаларда оғзақи баён қилиш малакасини ривожлантириш учун уларнинг езма равишда ҳикоялаб беришни ривожлантиришга доир машқлар ўтказиш фойдалидир. Машқлар боғланишли нутқ малакаларини ривожлантиришга хизмат қилиб, уни эгалланишини осонлаштиради, бу йўл мактабгача ешдаги болалар учун қулайдир. Таълим жараёнида езма ва дактил берилган сўзларни ишлатилиши, нутқни кўриб идрок этишга ердам берадиган ҳамда оғзақи ўзлаштирилишини осонлаштирадиган йўللاردир.

Шундай қилиб, таълимнинг биринчи йилидан бошлаб боғланишли нутқнинг ривожлантирилиши езма берилган содда ейиқ гапни тушунишга ўргатишдан бошланади. Мазмун бўйича бу иш кўргазмали идрок этилган нарсаларга езувлар езишдан иборат бўлиб ўқишга ўргатишнинг дастлабки босқичи ҳисобланади ҳамда нутқий мулоқот имкониятларини кенгайтиради.

Оғзақи сўзни идрок этилишини чекланган бир шароитда - ўқиш кучли таълим воситаси бўлиб қолади. ҳикоянинг мазмунини, яъни ундаги сўз ва гаплар маъносини тушунгандагина, ўқиш самарали таълим беришнинг воситаси бўлиши мумкин. Болалар матн мазмунини тушунмаган ҳолда ҳикоя қилиш, ўқишдан фақат зарар топиш мумкин, сабаби улар алоҳида сўз, матн бўлакларини маъносини тушунмаган ҳолда эслаб қолади. Бундай ўқиш натижасида китоб болаларга тарбиявий таъсир кўрсатмайди, китобга, билим манбааси сифатида қабул қилинмайди.

ҳикоя мазмуни ва маъносини тушунишлари учун, матнни тушунишга ҳамда сўз билан ифодаланган нарсаларни кўргазмали тасаввур қилишга махсус ўргатиб бориш талаб этилади. Сўзлар асосида нарсалар тимсолини кўра билиши, сўзлар воситасида фикрини баён этиши учун, ўқувчилар аниқ тасаввур эта оладиган сўзлар минимумини эгалламоғи лозим. Бундан ташқари болалар нутқнинг грамматик меъерларини амалий қўлламоғи керак: сўз ясаш ва ўзгартириши, содда ейиқ гапни тузишни, сўроқ,буйруқ,дарак гапларни ажратишни билмоғи керак.

Сўзлашув нутқниривожлантириш чоғида болалар энг кўп ишлатиладиган, зарур нутқни ўзлаштириш билан бирга улар сўзлар маъносини билиб оладилар, луқатини бойитадилар.

Боғланишли нутқни тушуниш ва баён этишда болаларни содда ейиқ гапларни тушуниш ва мустақил равишда тузишга ўргатиш муҳим аҳамият касб этади. Дарак матнларни тузишга ўргатишда сўзларни ясаш ва ўзгартириш, мослаштириш, матндаги муҳим жиҳатини ажратиш, изчиллик билан ҳикоя қилиш муҳим аҳамият касб этади.

Болаларнинг боғланишли нутқини ривожлантириш мақсадида ҳар хил иш турлари қўлланилади. Иш турлари барча ўқув йилларда дастур талабларига мувофиқ ҳамда ўзлаштириш даражасига кўра мураккаблаштирилади.

Боғланишли нутқни ўстириш бўйича иш турлари:

1. Бажарган топшириқлар ҳақида баён этиш.
2. Битта расм еки расмлар туркумига сарлавҳа еки матнлар езиш.
3. ўқилган матн бўйича саволларга жавоб бериш.
4. ўқилган матндаги образларни аниқлаш.
5. Предметлар, ҳаракатлар еки ҳодисалар ҳақида таърифлаб бериш.
6. ҳикоя қилиб бериш еки изоҳлаб ўқиш.
7. Мустақил ўқиш.
8. қайта ҳикоялаш.

2-& ЭШИТИШДА НУҚСОНМ БЎЛГАН БОЛАЛАРНИНГ БОЕЛАНИШЛИ НУТҚИНИ ЎСТИРИШ ЙЎЛЛАРИ

1.Бажарган топшириқлар ҳақида баён этиш

Эшитишда нуқсони бўлган болалар дастлаб буйруқ майлидаги феъллар билан танишадилар. Бевосита мулоқот жараенида буйруқ феълларни идрок этиб ва қўллаб, қатор феъллар маъносини ўзлаштирадилар. Буйруқ майлида ўзлаштирилган сўзлар , кейин хабар майлида ҳам ўзлаштирилади. Бунинг учун «Топшириқлар» ўйинидан кенг фойдаланилади. Педагог болаларга навбатма навбат топшириқлар езилган жадвалчаларни кўрсатиб мурожаат этади; *Воли , сув келтир. Озода гулларга сув ?£7/й..*Бошқа болалар ҳам ўқиб чиқадилар. Топшириқларни бажариш жараенида ва ундан кейин педагог болаларга савол беради: *Вали нима қиляпти? Болалар жасеоб беради: Вали сув келтиряпти. Вали нима қилди? Вали сув келтирди.*

Топшириқлар бир бири билан боғланса ҳам яхши: *Масалан : Лола, пиелани олиб, сув келтир. Лола ,пиелани Иродага бер. Ирода, сув ич. Пиелани қўй.* Педагог топшириқларни доскага езади, еки тегишли жадвалчаларни кетма-кет жил чўнтақларига қўйиб чиқади. ҳар бир топшириқнинг бажарилишидан сўнг езилган топшириқ енига бажарилаётган, еки бажарилган топшириқ езилади.

Озода, пиелани ол

Сувни келтир

Озода , пиелани Иродага бер

Ирода, сувни ич

Ирода , пиелани қўй

Озода пиелани олди.

Озода сув келтирди.

Озода Иродага пиелани берди.

Ирода сув ичяпти

Ирода пиелани қўйди.

Дилшод, кўгирчоқни Каримага Дилшод кўгирчоқни Каримага бер

Карима, кўғирчоқни ухлат. Доно, сакрагични Гулига бер. Гули, сакра. берди

Карима кўғирчоқни ухлатяпти. Доно сакрагични Гулига берди. Гули сакраяпти.

Бундай иш тури систематик ўтказилиб, топшириқлар ҳажми ва сони кўпайиб боради. Бажарилган топшириқлар асосида, хикоялар тузилади. Топшириқларболаларнинг ўйин, меҳнат фаолияти билан боғланади. Топшириқларни бажариш жараенида кўғирчоқлар билан ижодий ўйинлар ўтказилади. Мустаҳкамланиши лозим бўлган лугат мазмунига қараб мавзулар танланади. Мавзулар қуйидагича бўлиши мумкин: «кўғирчоққа уй курамиз», «кўғирчоқни чўмилтирамиз», «Қир ювамиз» ва х.к.. ўйинлар тарбиячи билан биргаликда режалаштирилади.

ҳар бир ўйиндан олдин, тарбиячи болаларда мавзуга оид тушунчалар мавжудлигини аниқлайди. Масалан, «кўғирчоқни чўмилтирамиз» ўйинидан олдин «Нима керак?» дидактик ўйини ўтказилади. ўйин пайтида болалар кўғирчоқни чўмилтириш учун нима кераклигини айтадилар.

Матн тузишдан аввал сюжетли ўйин ўтказилиб, болалар кўғирчоқни чўмилтирадилар. ўйин чоғида болаларга махсус иборалар ўргатилади. Кейин педагог мазкур мавзу бўйича иккита машғулот олиб боради. Биринчи машғулотда «Топшириқлар» ўйини, ўйин асосида тузилган матнни ўқиш ва қайта хикоялаш каби иш турлари қўлланилади.

Машғулотлар намуналарини келтирамиз:

Машеулотлар маъсади: топшириқларни тушунишга, матнларни ўқиш , тушуниш ва қайта уикоялашга ўргатиш

ўйиннинг мавзуси: «кўғирчоқни чўмилтирамиз».

Болаларни ўюштириб, педагог ўйин мавзусини айтади: Хозир кўғирчоқни чўмилтирамиз. Бундан кейин сўрайди: Нима керак бўлади?. Болалар: ванна, сув, совун, губка ва х.к. дейдилар. Сўнг педагог жадвалчада езилган еки дактил топшириқлар беради: Собир, столга клеенкани ез, ваннани олиб кел. Жаҳон, (иссиқ, совуқ) сув қуй. Ирода, совун, сочиқ, губкани олиб кел. Малоҳат, кўғирчоқни олиб кел ва ечинтир. Лола, кўғирчоқни чўмилтир. Вали, кўғирчоқни артиб, ухлат ва х.к. ўйин пайтида ,топшириқларни бажариш жараенида болалардан биттаси бажарилаётган ҳаракатларни номлайди: ваннани келтиряпти, сув қуйяпти, кўғирчоқни чўмилтиряпти ва х.к., қолган болалар гапимраётган боланинг кетидан такрорлаб турадилар. кўғирчоқни чўмилтириш пайтида болалар: «бошини, юзини, қўлини, оёғини, белини юв»-, деб турадилар. Бундан ташқари, ҳаракатлар тўғри бажарилиши кузатилиб туради.(кўғирчоқни тушуриб юбормаслик, кўзига совун теккизмаслик, куруқлаб артиш керак). Чўмилтирилган кўғирчоқни яхшилаб артиб, кийинтирадилар, ўйнатадилар еки ухлатадилар..

Иккинчи машғулотда педагог берган саволлари асосида ўйиннинг боришини матнда акс этади ва доскага езади: *Биз Лола исмли кўғирчоқни чўмилтирдик. Собир ванна олиб келди. Жауон совуқ ва иссиқ сувни қуйди. Ирода совун,*

сочи, губкани олиб келди. Малоуат цўғирчоқни ечинтирди ва ваннага ўтказди. Лола цўғирчоқни чўмилтирди. Вали цўғирчоқни артиб, кийинтирди. Езилган матнни болалар биргаликда ўқийдилар. ўйин қатнашувчилари ва қўғирчоқни алмаштирилган ҳолда 3-4 марта такрорлангандан сўнг, болалар матнни яхши эслаб қоладилар. Матн ҳажми аста секин мураккаблаштирилиб кенгайтирилади. Берилган машғулот намуна сифатида олинади, педагоглар эса машғулот мавзуси, матннинг ҳажми ва мураккаблигига боришини ўзгартириши мумкин.

Бундай иш таълимнинг иккинчи йилида бошланиб кейинги йилларда давом эттирилади.

Учинчи йилда олиб бориладиган машғулотлар.

Биринчи машғулот

Дастурнинг мазмуни: бажарилган топшириқлар ҳақида баён этиш. Методик усуллар: топшириқларни бажариш, матнни ўқиш, мустақил ҳикоялаб бериш. Жиҳозлар (ўйинчоқ). Хона макети; мебель: шкаф, сервант, кроват, стол, диван, кресло, музлаткич; идиш-товоқ: коса, пиела, қошиқ; кубик, пирамида, мушукча, кучукча, гулдон гуллари билан.

Машғулотнинг бориши :

Педагог: Биз нима қиламиз? Болалар: машғулот ўтамыз.

Педагог: Олдин ўйнаймиз, кейин гапириб берамиз. Бундан кейин, эшикни тақиллатиб қўғирчоқ кириб келади.

Педагог: қаранг, қўғирчоқ меҳмонга келди. қўғирчоқнинг уйи йўқ. Унга уй қуриб берамиз. (Болалар педагог кетидан такрорлаб турадилар).

Педагог: Нима қурамыз? Болалар: уй

Педагог: Кимга уй қурамыз? Болалар: қўғирчоққа. Педагог: Уйга нима керак?

Болалар: уйга мебел керак. Педагог: қанақа мебель керак? Болалар:

Шкаф(стол, стул ва х.к) Педагог: Сарвар шкаф ва сервантни олиб кел.

Шкафни чап томонга,

сервантни ўнг томонга қўй. Шкаф нима учун керак?

Бола: Кийим учун.

Педагог: Воҳид, қўғирчоқ кийимини олиб кел ва шкафга илиб қўй.

Болалар топшириқларни бажаради, педагог болаларга мурожаат этиб сўрайди: Тўғрими? Болалар тўғри деб жавоб берадилар.

Педагог: Жаннат, стол ва иккита кресло олиб кел. Столни ўртага қўй.

Креслони ўнг ва чап томонга қўй.

Болалар: тўғри.

Педагог: Ирода кроват ва диван олиб кел. Кроватни ўнг томондаги девор енига қўй. Диванни деразалар ўртасида қўй.

Болалар: Тўғри.

Педагог: Сардор: музлатгични олиб кел. Эшик енига қўй.

Болалар: Тўғри.

Педагог: Даврон, Сардор нима қилди?

Даврон: Сардор музлаткични эшик енига қўйди.

Педагог: Музлатгичга нима қўямиз?

Болалар турли озиқ-овқат махсулотлар номини айтадилар.

Педагог: Жаннат, буфетдан сариеғ ва пишлоқ олиб кел. Музлатгичга қўй.

Педагог: сариеғ ва пишлоқ нимага керак?

Болалар : кўгирчоқ ейди.

Педагог:Воҳид, гулдонни ол, стол устига қўй.

Болалар: Тўғри.

Педагог (гулларни гулдонга қўяди) Мен нима қилдим?

Сарвар: Сиз гулларни гулдонга қўйдингиз.

Педагог: кўгирчоқнинг исми нима?

Болалар: кўгирчоқнинг исми Озода (биргаликда)

Педагог: Озодани чақиринг.

Болалар: Озода, Озода, кел.

кўгирчоқни олиб келтирадилар.

кўгирчоқ келиб, педагог кулогига «рахмат» «дейди». ўйин тугатилади.

Иккинчи машғулотда, юқорида зикр этилган тартибда ҳикоя тузилади.

2.Расмлар тагига езиш

Таълимнинг биринчи йилиданок болалар амалий равишда буйруқ ва хабар майлидаги гапларни тушунишга ургатилади. Йилнинг охирига болалар 10 та расм тагига тайер икки сўзли езувларни қўйиши керак. Ишнинг дастлабки босқичида педагог болаларнинг суратлари тагига езувларни қўяди. Фотосуратларда болалар Юта маиший ҳаракат бажараетган болалар тасвирланган бўлади(ўйнапти, сайр қияпти, ўтирпти, езяпти, ухляпти, ичяпти). Буйруқ майлидаги гапларни ўзлаштиргач,хабар мйлидаги гаплар тузишга ўтилади. Дастлаб (1-чи ва 2-таълим йили)болалар расмлар тагига езувлар қўйиб чиқадиладар.Педагог болалар билан бирга расмларни кўриб чиқади. Суратлар асосида суҳбат ўтказилади. Бедагог сўрайди «Ким?».Болалар «Озода» деб жавоб беради. Педагог: Бу нима? Болалар кўрсатиб, номини айтадилар: бу кўзи, бурни, оғзи ва х.к) Сўнг педагог жилд чўнтакчасига жадвалчани қўйиб сўрайди: *Озода нима қияпти?* Болалар жадвалчани ўқиб, мазмунини тушунмасдан, нима қилишини билмайди. Педагог расм тагига *Озода ўйнапти* езувни қўяди. Болалар езувни дактил ўқийдилар. Шундай қилиб барча расмлар тагига езувлар қўйилиб, болалар томонидан езувлар ўқилади. Сўнг расмлар тагидаги езувлар олиниб болаларга берилади. Болалар езувларни ўқиб чиқади. Педагог савол беради: «нима қияпти?» Болалар чиқиб, расмлар тагига тегишли езувни қўядилар. Машқ биринчи марта ўтказилаетганда, тайер езувлар билан ишланади: Озода ўйнапти, Боҳодир ухляпти. Сардор езяпти. ва х.к. Кейин езувдаги исмлар қирқиб олинади Энди болалар исмларга қараб эмас, ҳаракат номлари бўйича расм тагига езув қўядилар.

Бир нечта машғулотда болалар расм тагига қўйиладиган езувни, топшириқдан фарқлашга ўргатилиши керак. Болаларга турли жадвалчалар берилади. Топшириқли жадвални олган болалар топшириқ бажаради. Езувли жадвални олган болалар уни тегишли расмлар тагига қўйиб чиқади.

Болаларнинг диққати феъллардаги бир ҳил ўзакларга жалб этади: чиз-чизяпти, ўйна-ўйнаяпти; сакра-сакраяпти. Кейинги босқичда езувлар аввалгидек олинади, расмларда эса болалар эмас, катта кишилар ва ҳайвонларнинг ҳаракатлари акс эттирилади. Езувлар болаларга берилади. Расмлар қўйиб чиқилгандан сўнг, болалар қўлидаги езувларни тегишли расмлар тагига қўйиб ўқийдилар. қолган болалар езувни ўқиб, тўғри еки нотўғрилигини айтадилар.

Машқларда қўғирчоқ театр персонажлари ҳам ишлатилиши мумкин. ҳаракатни ким бажаргандан қатъий назар, болалар мазмунини тушуна бошлайдилар. Дарак гапларни тузишда машқ қилиб, болалар феълларни қўллашга ўрганадилар, мазмунини тушуна бошлайдилар.

Ўзлаштирилган икки сўзли гаплар, уч сўзли этиб ейилади. Масалан Озода копток ўйнаяпти. Вали нон еяпти. Дилдора сут ичяпти. Кейинги йилларда болалар мазмунан яқинроқ бўлган расмлар ишлатилади. Агарда бошида кескин фарқ қиладиган расмлар берилса, аста секин мазмуни яқинроқ бўлади. Масалан: *қиз бола аргимчоқ учяпти. ўеил бола копток ўйнаяпти.* Кейин расмлар мазмуни қуйдагича бўлиши мумкин: *қиз бола копток ўйнаяпти. қиз болалар копток ўйнаяптилар. ўеил бола столни артяпти. ўеил бола стулни артяпти. Копток столни устида. Копток столни тагида.* Болалар матнни онгли қабул қилишга ўрганадилар. Машқда топширик ўзгартирилиши ҳам мумкин. Болаларга расмлар берилади. Жилд чўнтакчаларига қўйилган езувларни кетма-кет жўр бўлиб ўқиб чиқадиладар. ўқувчи ўз расминини тегишли езув билан жилд чўнтакларига қўяди. Бу машқни ўқувчилар езувни лабдан ўқиб бажарадилар. Жадвалчани кўрсатмасдан педагог «*Кимда қиз ухляяпти*» расми бор?. Болалар саволни педагог билан биргаликда гапирадилар. Тегишли расми бор ўқувчи *Менда* деб расмни педагогга беради. Болалар расмга қараб, гапни бирга ўқийдилар. лабдан ўқиш малакаларни мустаҳкамлаш ва гаплар мазмунини тушуниб ишлатиш учун «расмни кўрсат» ўйини хизмат қилади. Болалар иккитадан расмлар қўйилган доска енига чиқадиладар. Таълимнинг биринчи йилида 10 та расм ишлатилади. 4-5 йилларда 20 тагача расм ишлатилиши мақсадга мувофиқ. Кичкина ешдаги болаларга 3-4 расм, катталарига 8-10 та расм кўрсатилади. Педагог: «*қиз бола чизяпти*» расминини кўрсат дейди. Болалар тезликда мусобақалашиб расмни топиб берадилар.

Кейин ўйин мазмуни мураккаблашади. Болаларнинг биттаси олиб боровчи бўлади, расмлар сони кўпайтирилади, мазмуни ҳам ўзгартириб борилади. Лугат ҳажми кенгайиши ҳисобига ҳам ўйин йилдан йилга мураккаблашиб боради.

Болалар чизган расмлари, китобчалардаги расмларга ҳам тарбиячилар езув танлайдилар. Сўзлар маъносини аниқлаштириш ва кенгайтириш, грамматик шаклларни ўзлаштириш мақсадида бир ҳил нутқий материал билан кўп машқлар бажарилади. Дастлаб тайер езувлардан фойдаланиладиган бўлса, кейин уларни алоҳида сўзлардан тузадиладар. Бунинг учун аввал ишлатилган

гаплар, қисмларга ажратилиб қирқилади ва конвертга солиб болаларга берилади.

Бундай иш тури қуйидагича ташкил этилади. Машғулотда болалар катта езувли жадвалчадан ўқиган гапларни қирқиб сўзларга ажратади ва болаларга уни яна бутун қилишни таклиф этади.

Болалар навбатма навбат доска енига келиб расм тагига 2 -3-4 сўздан иборат гап тузади ва кейин ҳаммаси матнни ўқийди. Болалар ҳато қилсалар, педагог болалар эътиборини жалб қилиб, уни тўғрилашга ердам беради. Болалар содда ейиқ ва ейиқсиз гапнинг схемасини ўзлаштириши керак. Фотосуратлар билан ишлаш чоғида, болалар ўзи ҳақида 2-3-шахсда гапиришига йўл қўймаслиги керак. Матнлар ўзлаштирилгандан кейин, болаларга янги расмлар берилиб, улар мустақил равишда езув танлайдилар. Таниш мавзу бўйича янги расмлар берилади. Масалан, қизил копток ўйнаётган бола расми берилиб, кейинги гал яшил копток ўйнаётган бола расми берилиши мумкин. Расмлар шундай танланадики, болалар едлаб олган гапни айтмасдан, балки сўз ва иборалардан фойдаланиб, мустақил гап тузиши керак. Расмлар

асосида гап тузиш малакаларни

мустаҳкамлаш мақсадида «Ким тезроқ?» ўйини тузилади. Болалар гапни тез ва тўғри тузиш бўйича мусобақалашади. ўйин пайтида болалар берилган сўз билан гап тузадилар. Масалан доскага «кир ювяпти» сўзи езилади. Болалар «Она кир ювяпти», «қиз бола қўйлак ювяпти», «Хола кир ювяпти» гапларни тузадилар. Болалар ўхшаш гапларни тузганда, онгли ишлашига, ўларда сўзларнинг образлари гавдаланишига эътибор бермоқ керак. Бунинг учун педагог саволлар едамида ҳар бир тузилган гапнинг маъноси ўзлаштирилганини аниқлаши лозим. Баъзан, болаларга ҳаракатни кўрсатиб беришни таклиф этиш ҳам мумкин. Кўрсат, қандай қилиб «она кир ювяпти», «товуқларни боқяпти» ва х.к.. Болалар расмга берилган езувни эслаб қолиб, гапни формал равишда тузиши мумкин. ўз ўрнида берилган савол ердамида бола у еки бу сўзнинг маъносини тушунганини

аниқлаш мумкин бўлади. Мавзуга оид расмлар туркумини ишлатилиши ҳам гаплар, матнлар тузиш малакалари эгалланишини осонлаштиради. Расмлар тагига тузилган езувлардан хикоя тузилади. Расмлар туркуми асосида хикоялар тузиш алоҳида расмлар асосида хикоя тузиш каби бир ҳил тамойилар асосида олиб борилади. Педагог болаларга навбатма навбат расмларни кўрсатади ва ҳар бир расм асосида суҳбат ўтказади. Суҳбат мазмуни бир-икки жумла ердамида умумлаштирилади. Расмларга берилган езувларда болалар томонидан аниқ идрок этилган, яққол кўзга кўринадиган нарсалар акс этилиши лозим. Масалан, расмда болалар кулаётган бўлса. *«Болалар цувноц»* деган езув тузиш керак. *Нима учун сен ундай ўйляпсан ?* деганда, *Болалар куляпти, мен кўряпман* деган жавоб бўлади. Расмлар туркуми воқеалар кетма-кетлигини англаб олиш ва шу асосда боғланишли баен этиш учун қўлланилади. Бунинг учун болалар ҳар бир расмни кўриб чиққанидан сўнг, уларни маълум изчилликда қўйиб чиқишда машқ

қилдириш керак. Расмлар кетма-кетлигини ихтиерий равишда ўзгартирилса, ҳикоя мазмунни бузилишини болаларга

кўрсатиш зарур. Шундай қилиб бирор мавзуга оид 5 та расмни кўриб чиқиб болалар 5-8 гапдан иборат ҳикоя тузадилар. ҳикояни ўқиб, тегишли расмларни кўрсатадилар.

Кейин болаларга бошқа топшириқ, яъни расмларни матнга мос этиб қўйиб чиқиш вазифаси берилади. Расмларни кўриб чиқиб, конвертларга солиб берилган гаплардан мустақил ҳикоя тузадилар. ҳар гал расмларнинг мантикий кетма-кетлигига болалар эътиборини жалб этиб, расмлардаги воқеаларнинг бир бири билан боғлиқлиги кўрсатиб турилади.

Берилган ҳикоя асосида расмларни қўйиб чиқилгандан сўнг, болаларга расмга қарамасдан туриб, тайер гаплардан ҳикоя тузиш таклиф этилади. Мактабга тайерлов гуруҳида воқеаларни изоҳлаб бериш ўргатиб борилади. Масалан, *Ботир касал бўлгани учун, шифокор келди. Ботир қор ўйнагани учун касал бўлди ва х.к.* Бундай машқлар ердамида болалар мустақил равишда ҳикоя қилишга ўрганиб борадилар.

ҳикояни битта расм асосида тузиш мураккаброқ ҳисобланади, шунинг учун расмлар туркуми билан ишлагандан сўнг алоҳида расмлар билан ишланади. Расмларда тасвирланган воқеаларнинг вақти, сабаб, оқибатларини болалар томонидан аниқлаш жуда мушкулдир. Тасаввурларни аниқлаштириш мақсадида баен қилиш учун режа вазифасини бажарадиган бир нечта савол берилади.

Маълумки, кўриш идроки воситасида эшитишда нуқсони бўлган болаларнинг нуткий ривожланишидаги орқада қолиши компенсацияланади. Кино, мультфильм, диафильмларни қўллаш болларнинг боғланишли нутқини ривожлантиришда муҳим аҳамият касб этади.

Кинофильмлар асосида ҳикоя тузиш бўйича иш қуйидагича олиб борилади: тарбиячи олдиндан кинофильм мазмуни билан танишади ва ҳар бир кадрга езувлар тайерлаб қўяди. Нотаниш мазмундаги кинофильмлар кўриш пайтида алоҳида тасаввурларни аниқлаштириш билан чегараланиш мумкин. Сюжетни болалар, одатда яхши билмайдилар. Катталар гапириб берган, еки ўқиб берилган ва болаларга мазмуни тушунарли бўлган диафильм ва мультфильмлар сюжети устидан ишлаш қуйидагича олиб борилади:

Фильмни кўриб чиққандан кейин, суҳбат ўтказилиб, сўжетнинг мазмуни тушунтирилади ва қисқа мазмуни езиб борилади. Сўнг ҳикоя иккинчи маротаба ўқиб чиқилади. Фильмни намойиш этиш жараенида уни тўхтатиб, болалар жадвалчалардаги езувни еки дактил нутқни қўлдан ўқийдилар. ўчинчи марта фильмни тўхтатмасдан кўрсатилади. Болалар езувларни эслаб қоладилар ва фильмни қайта намойиш этганда уни хор бўлиб гапира оладилар.

Фильмга берилган езувлар кичик китобча тузиш учун ишлатилади. Фильм мазмунини тушунишини аниқлаш учун саволлар берилади, еки фильм сюжети асосида расм чизиш таклиф этилади. Фильмни орада муддат ўтказиб

бир неча марта кўрсатиш тавсия этилади ва намоёнидан аввал мазмунини акс этувчи қисқа матн ўқиб чиқилади. кўгирчоқ театри ва соя театрини кўрсатиш ҳам аналогик равишда олиб борилади.

3.Ўқилган матн бўйича саволлар бериш

ўқилган матн мазмунини тушунилишини осонлаштириш, шунингдек ўзлаштириш даражасини текшириш мақсадида икки ҳил иш тури қўлланилади. «ўзлаштирилган материал доирасида ўқилган матн

мазмунини бўйича саволларга жавоб бериш ва мустақил равишда гап ва матн мазмунига саволлар тузиш» деб белгиланган дастур талабларини бажариш мақсадида қуйидаги иш тури ташкил этилади. ҳар хил мураккабликда бўлган мазкур талабининг 3-5 таълим йили дастур талабларига киради.

Нутқ ўстириш машғулотида сўзлар маъносини умумлаштириш юзасидан ташкил этган ўйин-машқларда сўроқ сўзларнинг маъносини ўзлаштириш вазифаси қўйилади.

Богланишли нутқни ривожлантириш машқларида эса саволлар ердамида ўқилган матнлар мазмунини ўзлаштиришга ердам бермоқ лозим. Шу сабабли саволларни турлаштириш, саволлар бериш тартибини ўзгартириб бориш ва механик равишда жавоб берилишини олдини олиш керак бўлади. Бундан ташқари, ҳар бир сўз кетидан таалуқли тимсоллар мавжудлигини аниқлаш керак бўлади. Болалар саволларга матндаги гапларни ишлатган ҳолда жавоб беришни тез ўрганиб борадилар. Болалар жавоблари онгли эканлигини аниқлаш учун саволларни ўзгартириб тури ва кетма-кетлигини алмаштириш лозим. Масалан ўқилган матнда «навбатчи ўйинчоқларни жавонга қўйди» деган гапга «Ким ўйинчоқларни қўйди?» савол берилади. Кейинги гал матнга «Навбатчи ўйинчоқларни қаерга қўйди?», «Жавонга навбатчи нимани қўйди?» деган савол берилади. Сўроқ сўзларни киритиш тартиби дастурда белгиланган. Бундай иш турларининг бирин келтирамиз. Болалар гапдаги сўзларга саволлар бериши керак. бунинг учун мазмун ва тузилиш жиҳатдан бир ҳил гаплар танланади. «қиз бола ўғил болани чанада учиряпти». «ўғил бола қиз болани чанада учиряпти» Бундай турдаги гапларнинг ишлатилиши сўзларда нима ифодаланганини тасаввур қилишга ва грамматик шаклларнинг ўзлаштиришга ердам беради. Дастлаб, сўзларга тайер саволлар бериш билан чегараланиш мумкин. ўрганиб олганидан сўнг , болалар мустақил равишда саволларни орзаки ва дакти шаклда беришлари мумкин: «Ким учиряпти? Кимни учиряпти?».

Болаларга ўқилган гап, матн, расм, эшитган ҳикоясига саволларни беришга ўргатишда муҳим бўлган жиҳатларга савол беришга ундаш керак. Шунингдек, матндаги муҳим ва унчалик аҳамиятга эга бўлмаган нарсаларни фарқлашга ўргатилади. Бу ерда ҳам саволлар онгли равишда, мавжуд бўлган тасаввурлар асосида берилишига эътибор берилади. Гуруҳда таҳминий саволлар езилган жадвал осиб қўйилади. Ишни бошлашдан аввал нима билиб олиш лозимлигига қараб ,саволлар қандай берилиши тушунтирилади. Саволга берилган жавобга қараб кейинги савол қўйилиши ҳам болаларга тушунтирилади.

и

Уқилган сўзлар образларини ҳосил қилиш

Таълимнинг иккинчи йилидан бошлаб ўқилган нарсаларни онгли ўзлаштириш ва уни тушуниш даражасини аниқлаш мақсадида ўқилган сўзлар асосида тасаввур (тимсоллар) яратиш иши олиб борилади.

Болалар гапни ўқиб чиқиб, уни расмда тасвирлаши керак. Бу ишни турлича ташкил этиш мумкин. Турли топшириқларни бажариб туриб, берилган карточкалар билан бажарилган иш ҳақида гап тузиш машқи самарали машқ ҳисобланади. Масалан, бола айиқчани машинага ўтказди, кўгирчоқни диванга ўтказди, чойнакни газ плитасига қўйиб, уларга тегшли езув қўйиб чиқади: Айиқча машинада ўтирибди. кўгирчоқ диванда етибди. Чойнак плитада турибди. ҳаркатларни кўрсатмай туриб, тайер расмлардан фойдаланиш ҳам мумкин. «кўгирчоқ ухляяпти». қизил шар стол устида етибди» гапларни ўқиб, болалар ўйинчоқлар билан тегшли ҳаракатларни бажарадилар.

Яна бир иш тури қуйидагича: ўқилган матнни болалар расмда ифодалядилар. Албатта, бунда болаларнинг тасвирий малакалар ҳолати ҳисобга олинади. Тасвирларни схематик равишда қилишни ургатилади. Бунда тасвирнинг сифати эмас, балки фикрнинг тўғри акс этилишига эътибор берилади. Бундай турдаги машқлар тасвирий фаолият машғулотида ҳам қўлланилади. Дастлаб болалар педагог томонидан бирор гап мазмунига мос ишланган расмини кўриб чиқадиладар. Масалан «қиз боланинг қизил шари учиб кетди» гапига расм чизилади. Кейин расм матн билан таққосланади.

Аввал ҳамма болалар битта гап(матн) асосида расм чизадиладар., сўнг расм бўйича, ўқилган матнни қўллаб,ҳикоя тузилади. Бундай иш тури ўзлаштирилгач, болаларга бошқа гап еки матн берилади, болалар унга мос расм чизадиладар. Бундай турдаги иш мураккаб бўлиб, катта ва тайерлов гуруҳларда ташкил этилади.

4. Предметларни таърифлаш

Предмет билан биринчи танишишданок объектни ҳар томонлама ўрганилишига болаар эътибори қаратилади. Дастлаб предметни кўрсатиб туриб,болалар предметнинг номи билан таништирилади. Аста секинлик билан кўраётган нарсалар ҳақида дастур талабларига мувофиқ сўзлар ердамида баен этиши керак бўлади.

Кузатилаётган нарсани бошиданок маълум кетма-кетликда таърифлаш ўргатилиб борилади. Болалар саволларига жавоб бериб, предметни таърифлаш бўйича намунани педагог ўзи беради. Таърифлаш матнлардан «ўйинчоқлар», «кушлар», «Уй хайвонлари», «ўсимликлар» мавзусида кичкина китобчалар ясалади.

Предметларни таърифлаш бўйича намуналарни келтирамиз, мазкур схемалар болаларнинг ривожланиш даражаси ва таърифланаётган объект

хусусиятларига қараб тўолдирилади еки аниқлаштирилади. *Предметни таърифлаш тартиби:*

Гуруҳда борми, йўқми?

Ранги қанақа?

Шакли қанақа?(нимага ўхшайди)

Нимадан ясалган?

Ростакамми, ўйинчоқми?

қаерда турибди, етибди?

Нима учун керак?

Одамни таърифлаш тартиби:

Ким? (ўғил бола, қиз бола, она,ота, хола)

Бўйи қанақа? баланд, паст, Мендан баланд, сиздан паст)

Сочи қанақа? (узун, калта, қора, оч, тўғри,жингалак).

кўзи қанақа?(қора, жигарранг, кўк)

кийми қанақа? (кўйлаги, оёқ кийими)

Мактабга тайерлов гуруҳда болалар умумлаштирувчи сўзларни аниқлаштириш ва мустахкамлаш учун, болалар уларга таниш бўлган инсонларнинг хусусиятларини таърифламоғи лозим (меҳрибон, озода, қувноқ, бесарамжон).

Болалар схемадан фойдаланган ҳолда, предмет ва одамларни таърифлайдилар. Аста секин таърифлаш тартибини эслаб қолиб,факат қийинчиликлар туғилган тақдирда схемага қараб гапирагдилар. Схема машғулотлар пайтида осиб қўйилади, кейин олиб ташланади.

Воқеаларни таърифлаш

Воқеа ва ҳодисаларнинг кузатуви асосида матнлар бошқачароқ тартибда тузилади. Болалар бирор ҳодисани кузатадилар, педагог эса олинган таассуротларни бир икки гап ердамида баен этишга ердам беради. Бундан ташқари, кун давомида гуруҳда содир этилган воқеалар ҳақида доскада езади. Дастлаб, езувлар қисқа ва содда бўлади: *Кеча кино бўлди. Биз машинада учдик. Бизга меумон келди.* Болалар жур бўлиб езувларни ўқиб эслаб қоладилар. Сўнг «Сиз нима қилдингиз?», «Кеча нималар бўлди?» каби саволларга жавоб берадилар. Бундай турдаги саволлар педагог, тарбиячилар томонидан систематик равишда берилиши лозим. Бу ҳолда жавоблар онгли бўлиши ва пухта эслаб қолинишига эришилади.

Гапларни тушуниш, эслаб қолиш ва ишлатиш бўйича иш ҳар доим мураккаблашиб боради: матнлар ҳажми кенгаяди, гаплар кенгайтирилади. Бундай иш йил давомида олиб борилади ва унинг замирида ўқишга ўргатиш машқлари олиб борилади.

Сайрдан олдин болаларга сайр ҳақида кейин ҳикоялаб бериш кераклиги тушунтирилади. Сайрдан сўнг тарбиячи болалар билан суҳбат ўтказиб, ўз таассуротларини баен этишга ердам беради. Болаларнинг гаплари карточкаларга туширилади. Бундан кейин езувларга мос расмлар чизилади, расмлар матн мазмунига мос бўлишига катта эътибор қаратилади.

1-матн : Кечки овқатдан сўнг биз етоқхогана кирдик. Хамма ухлади, Зокир ухлмади. Доно опа келди. Доно опа чирокни екди. Доно опа «Уят, уят деди».

2-Матн . Куеш чикди. қор эриб кетди. Кўчаларда катта кўлмаклар пайдо бўлди. Биз қоғоздан қайиқ ясадик. қайиқлар сувда оқди. Эртаси кун ҳар бир бола чизган расмини таърифлайди, яъни ўз таассуротлари ҳақида гапирди. Расм чизишдан аввал карточкадан ўқилган матн ердамида ўз фикрларини тўғри ифодалайди. Педагог Лола,Ботир,Доноларнинг расми матнда кўрсатилгандек тўғри

чизилганини кўрсатиб бориши керак. Зокирнинг расми эса нотўғри чизилган, чунки расмда матнда езилгандек ,она ва бола мактабга эмас, мактабдан кетмоқда. Болалар чизган расми сифат жиҳатдан унчалик яхши бўлмаслиги мумкин, энг муҳими бола чизаётган нарсасини тасаввур этиши , ва тасвирланаётган нарсанинг ранги ва катталиги матнга мос бўлиши лозим.

Байрам ва дам олиш кунларни таърифлаш- хикояларда акс эттирилиши керак. Кеча-кундуз болалар богчасида қолаётган болалар билан тарбиячи якшанба куни кечқурун суҳбат ўтказади.(таълимнинг иккинчи йилидан бошлаб). Сиз қаерга бордингиз? Ким билан бордингиз? Нимани ўйнадингиз? Кимнинг ота-онаси келди? Эрталаб, кечқурун, нима қилдингиз? Тарбиячи кун давомида олинган таассуротларни сўзлар билан ифодалашга ва матн тузишга ердан беради. Эртасига матндан фойдаланиб саволларга ердан беради еки матнни қайта хикоялаб беради. Аста секин педагог қуйидаги саволларни киритади: «Кеча нима қилдингиз?» Кеча қандай қизиқарли ходисалар бўлган? Нима бўлди?» Матн тарбиячи томонидан езилган ҳолда, сурдопедагог саволар ердамида суҳбат ўтказади. Агарда тарбиячи матн тузмасдан болалар билан алоҳида воқеалар ҳақида гапирган бўлса, болалар тузган гаплари асосида матнни сурдорпедагог тузади.

«Биз якшанба куни нима қилдик» мавзуида хикоя.

Кеча биз Шоира опа билан сайрга бордик. Биз узоқца бордик. Озоданинг ойиси келди. Барно %ат олди. Кечқурун биз «Хайвонот оламида» киносини кўрдик. Кино қизиқарли эди.

Матнни болалар икки марта ўқиб чиқадилар ва қайта хикоялайдилар.

Болалар богчасига келиб кетадиган болаларнинг ота- оналари тарбиячининг топширига биноан матнни уйда езиб берадилар. Болалар матнни ўқиб қайта хикоялаб берадилар. Дастлаб болалар педагогнинг саволлари асосида хикоялаб берадилар, кейин болалар мустақил хикоялайдилар, уларнинг жавоблари саволарга мувофиқ бойитилади. Ким билан бординг? Нимани кўрдинг? Кимни учратдинг? Ойинг нима берди?

Дастлабки босқичда хикоя қилаётган одмга берилаётган саволлар жадвалда берилади, саволларни эслаб қолиб, уларни мустақил ишлата бошлайдилар.

5. Хикоялаб бериш ва изоҳлаб ўқиш

Уч-тўрт ешга келиб, эшитувчи бола атрофдаги ходиса ва воқеаларга қизиқа бошлайди. Атрофдаги нарса ва ходисалар ҳақида маълумотларни катта кишилар, китоб, фильмлардан олади. Еши улғайиши билан уларда мулоқот қилишга бўлган эҳтиежи ортиб боради. Болаларда ўз фикри, таассуротлари,

бошидан кечирган ходисалари ҳақида гапириб бериш зарурати туғилади. Мулоқотда улар сўзлашув нутқдан фойдаланадилар. Айни пайтда болалар контекстли нутқ элементларидан фойдаланади, нутқни тушунишга имо-ишора, вазият, контекст, тахмин ердам беради.

Эшитишда нуқсони бўлган болаларнинг кенгроқ мулоқотда бўлиш эҳтиежи уни вақтли ўқишга ўргатиш орқали қондирилади. Эшитувчи болалар боғчада ўқишга ўргатилмайди. Эшитишда нуқсони бўлган болаларни ўқишга вақтли ўргатилиб, контекстли нутқни тушуниши таъминланади. Эшитишда нуқсони бўлган болалар эшитувчи болаларга бериладиган матнларни соддалаштирилган, мослаштирилган ҳолда тушунишга ўргатиш зарур ўқиш техникасини ривожлантириш ва ўқилган нарсани тушуниш ўқиш машгулотларининг асосий талабидир.

ўқиш техникаси дастлаб дактил нутқ орқали ривожлантирилади. Э.н.б. болаларни ўқиш техникасини ривожлантириш методик жиҳатдан эшитувчи болаларга нисбатан унчалик мураккаб бўлмайди. ўқилган матнларни тушунишга ўргатиш жараенида болалар куйидагиларни билмоғи лозим:

Бажарилган топшириқлар асосида тузилган матнларни мустақил ўқиш ва тушуниши;

Янги жумла ва матнларни ўзлаштирилган луғат бойлиги доирасида тушуниш ва ўқиши;

Матннинг тўлиқ варианты ўқиб еки ҳикоялаб берилгандан сўнг қисқартирилган кўринишдаги матнни ўқиш; ўқилган матнни саволлар ердамида ва саволларсиз ҳикоялаб бериш.

Бажарилган топшириқлар асосида матлар тузиш борасидаги иш юқорида баен этилган. қолган талабларни бажариш мақсадида олиб бориладиган иш турларини келтирамиз:

Болалар билан ҳикоялар мазмунини идрок этиш бўйича мураккаб иш олиб борилади: ҳикоя мазмунини тушуниш учун тушунчалар шакллантириш; ҳикоя қилиб бериш еки изоҳлаб ўқиш(педагог томонидан);

қисқартирилган ва соддалаштирилган матнни кўргазмали воситалардан фойдаланган ҳолда мустақил ўқиш;

ўқилган матнни мустақил ҳикоялаб бериш;

ҳикоя болалар томонидан яхши тушунилиши учун педагог уни жонли ва ифодали этиб ҳикоялаб бермоғи лозим. ҳикоя қилиб бераётган одам аввал матнни пухта ўрганиб, ундан кейинггина ўқилганнинг мазмунини болаларга етказиши лозим.

ҳикоя мазмунини болалар қандай қабул қилиши, эшитилган нарса уларга қандай таъсир этиши ҳикоя қилиб берувчи томонидан матн қандай етказиб берилишига боғлиқ.

ҳикоя қилиб бериш ва изоҳлаб ўқиш воситасида тарбияланувчиларнинг дунёқарашини кенгайтириш, нутқини ўстириш мустақил ўқишга тайерлаш, ахлоқий ҳислатларини тарбиялаш каби вазифалар амалга оширилади.

Педагог томонидан ҳикоя қилиб берилган, еки бирга ўқилган матнлар қисқартирилган ва соддалаштирилган ҳолда мустақил ўқиш учун берилади. ҳикоя қилиб бериш ва изоҳлаб ўқиш турли методик воситалар ердамида амалга оширилади. Педагог томонидан изоҳлаб ўқиш еки ҳикоялаб беришдан сунг матнларнинг мазмунини тушунган ҳолда ўқиш назарда тутилади.

Таъкидланганидек, изоҳлаб ўқиш ва ҳикоялашнинг асосий мақсади матн мазмунини болаларга етказиш, ҳикоя қаҳрамонларининг ҳатти-ҳаракатларини, уларнинг сабаблари ва мақсадларини тушунтириб етказишдир. Демак, матнни танлашда асосан тарбиявий ва билишга доир вазифалар кўзланади. Болалар томонидан ўзлаштирилган ва мустақил ўқий оладиган материалдагина ўқиш техникасини ривожлантириш, луғатни бойитиш, нутқни ўстириш мақсадларга эришиш назарда тутилади.

ҳикоялаб бериш ва изоҳлаб ўқиш услубиетининг фарқи нимада?

Изоҳлаб ўқиш учун матн олдиндан тайерланиб плакат еки доскага езилади. Болалар матнни қисмларга бўлиб ўқийдилар. Матннинг ҳар бир бўлагининг мазмуни педагог томонидан тушунтирилади. Бунинг учун ўйинчоқлар, расмлар қўлланилади, ҳатти-ҳаракатлар кўрсатиб берилади.

Таълимнинг учиничи йилида А.Бартонинг «Айиқча» шеъри асосидаги матн билан таништириш усуллари кўрсатиб берамиз.

Эшитишда нуқсони бўлган болаларнинг нутқий малакалари чекланганлиги, умумлаштирувчи тасаввурлари паст даражада бўлиши сабабли шеърий асарларни тушуниш жуда мушкул. Шу сабабли уларга содда, купинча шеърий шаклни йўқотган матнлар берилади. Бундай шароитда ҳам матн мазмунини тушунтириш учун турли воситаларни қўллаб қўшимча тушунтириб бериш талаб этилади.

Изоҳлаб ўқиб беришга тайерниш даврида қўшимча иш олиб бориш талаб этилади.

Айиқча матнини ўқишдан 2-3 кун аввал болалар билан кўғирчоқлар учун кўйлақлар тикиш ташкил этилади.

кўғирчоқ билан дидактик ўйин ўтказиш пайтида «сочикни богла», «овқатни еб қўй», «чойни ич» каби тушунчалар мазмунини болалар томонидан тушунтилиши аниқланади.

Педагог махсус ташкил этилган шароитда «ташлаб кетмок», «узиб олмок» каби сўзлар маъноси аниқланади. Ушбу сўзлар билан гап тузилади. Машгулотларга матнни изоҳлаб беришда фойдаланиш учун оёқчаси узиб ташланган айиқча ва бошқа керакли предметларни тайерлаб қўйилади.

Машгулотдан аввал тайерланган матннинг усти қоғоз билан беркитилиб осиб қўйилади.

Болалар ўқийдилар: *Бир қизча бор эди. Унинг исми Лола эди..* Педагог қизча уйда отаси ва онаси билан яшаганини тушинтириб, ўқишда ҳосил бўлган тасаввурларни аниқлаштирилади

Болалар ўқишни давом эттирадилар: қизчани айиқча ўйинчоғи бор эди. қизча айиқчани яхши кураб эди. ўқишдан тўхтаб, педагог болалардан гуруҳда айиқча бор йўқлигини сўраб, айиқчани олиб келишни сўрайди Кейин педагог

ўйинчокдан фойдаланиб тушунтиришни давом эттиради. Болалар ўқийдилар: *У айицча учун кўйлак ва иштонча тикиб берди. Иштончага чўнтак тикди.*

Педагог «у» кимлигини сўрайди, чунтакчали иштончани кўрсатиб беришни сўрайди. (расмда еки натурада). Болалар ўқишни давом эттиради: *қизча айицчанинг чўнтагига конфет солди. У каша пишириб берди.* Педагог сўрайди. «У» ким?». ўқиш давом эттирилади: *Кейин Лола айицчанинг оеңларини ювиб, сочицча боелади.* Педагог сўрайди: Кимга боғлади? Нима учун? Сўнг: У нима ейди? Деб сўрайди. Болалар айтиб берадилар. Кейин болалар ўқийдилар: *Лола айицчани овцатлантирди ва у билан сайрга чиқди.* Педагог сўрайди: Лола нима қилди? «Ким билан сайрга чиқди?». Болалар ўқийди: *Лола айицчани Валига берди. Вали айицчани ўйнашни билмас эди.* Педагог сўрайди Кимга берди? Нимани билмас эди? Болалар ўқийди *У айицчанинг оеини узиб олди.* Педагог аниқлайди: *Ким айицчанинг оеини узди?* Болалар: *Лола айицчани олиб уйга олиб келди. Ойиси айицчанинг оеини жойига тикиб қўйди. Лола айицчани ўйнади.*

Сўнг болалар матнни бараварига ўқийдилар. Дастлабки ўқишда саволлар берилиб, айрим сўзлар маъноси аниқланган бўлса, энди педагогнинг раҳбарлигида матнни қайта ўқиши саволларсиз ташкил этилади. Машғулот икки марта ўқиш билан тугатилади. ҳикояни қисмларга ажратган ҳолда ўқиш ҳам мумкин.

Иккинчи машғулотда болалар улар олдидаги матнни ўқимайдилар. Педагог берган саволларга жавоб берадилар ва ўшанда матндан фойдаланадилар. Педагог сўрайди: қизчани исми нима эди? Кейин педагог қизча айиқча билан қандай ўйнаганини айтиб беришни сўрайди. Шунингдек, қизча айиқчани яхши кўришини қандай билганини ҳам сўзлаб беришни сўрайди. Бу саволлар ўқиш давомида берилган саволларга нисбатан умумлаштирилганроқдир. Саволларга жавоб берилгандан сўнг бир-иккита бола матнни қайта ҳикоялаб беради. Кечки соатда тарбиячи, педагогнинг топшириғига мувофиқ ўқилган ҳикоя ҳақида болалар билан суҳбатлашади. Болалар айиқча ҳақида тарбиячига сўзлаб берадилар. Сўнг матн кичик расмли китобчага критилади, матнни болалар мустақил ўқийдилар. Таълимнинг тўртинчи йилида изоҳлаб ўқиб беришдан кейин А.Бартонинг шеърининг оригиналини ўқиб, шнърнинг мавзуси бўйича расм чизадилар.

Изоҳлаб ўқиб беришда сайр ва саехат пайтида ва фильмларда кўрганлари ҳақидаги ҳикоялар матндан фойдаланилади. Изоҳлаб ўқиб бериш жараенида қисқароқ матн тузилиб, у мустақил ўқилади.

б.Матнни ҳикоялаб бериш

Педагог болаларга сўзлаб берадиган матнни олдиндан тайерлайди. Матн содда бўлиши керак. ҳикоялаб беришга ўргатишдан мақсад-болаларда ўқишга бўлган қикиқишни уйғотиш, ахлоқий фазилатларини шакллантириш.

Педагог ҳикоялаб бераётган пайтда болалар олдида матн бўлмайди. ҳикоя оғзаки-дактил баен этилади. Зарурат бўлганда, алоҳида сўз ва ибораларни етказиш учун, езувли жадвалчалар еки доскадаги езувлардан фойдаланилади. Болалап педагог ҳикоясини кетидан такрорлайдилар. ҳикоялаш 2-3 марта

такрорлангач, болаларга мустақил ўқиш учун ҳикоянинг қисқа варианты бериледи. Матнлар доскада еки плакатда езилган бўлиб, иложи борица гаплар битта қаторда жойлашиши лозим.

ҳикоялаб беришга болалар иккинчи йилдан бошлаб ўргатилиши мумкин. Матннинг ҳажми ва мазмуни болаларнинг умумий ва нутқий ривожланиш савиясига боғлиқ. ҳикоя қилиб беришда ўйинчоқ, расмлар, сахна кўринишлари, кино ва диафильмлардан кенг фойдаланилади. Бажарган топшириқлар ҳақида баен этиш, расмлар асосида гап тузиш, Саволларга жавоб бериш, расмлар тагидаги езувларни ўқиш ҳам болаларни машғулотга тайерлайди. Таълимнинг иккинчи йилида оғзаки -дактил равишда ҳикоялаб бериш ўйинчоқлар ҳатти-ҳаракатларини намойиши билан биргаликда амалга оширилади. ҳикоялар жуда содда бўлади. Масалан: *Катта цуен сабзи еяпти. Кичкина цуенча югуриб келди. Кичкина цуенча сабзи сўради: Сабзи бер. Катта цуен унга сабзи берди. Кичкина цуенча «Рахмат» деди. цуенча сабзи еди.* Педагог ўйинчоқлар ердамида ҳар бир ўқилган гапнинг мазмунини *Катта }%)Ш Сйбзи БЯТШДЛ ДейДО!* , болалар педагог кетдап дактил қайтарадилар. Матн мазмуни етказилгандан сўнг, педагог болаларни хулоса қилишга ундайди : *Катта цуенча меурибон экан* Педагог сўрайди *Нима учун?* Болалар жавоб беради: *У кичкина цуенчага сабзи берди.*

Бу кичик ҳикоя болаларни қизиқтириши учун, педагог актерлик маҳоратига, ижодий тафаккурга эга бўлмоғи керак. ҳикоя болаларни қизиқтириши учун педагогнинг имо-ишоралар ва юз мимикаси ифодали бўлмоғи зарур. ҳикоянинг ҳар бир сюжети ўйинчоқлар ердамида кўрсатилади. ҳикоя қилиб бериш чоғида , ҳар бир айтилган гапнинг кетидан, педагог контрол саволлар беради: *цуенча нима еяпти? У сабзини кимга берди? Ва х.к. ҳикоя икки марта баен этилади, сўнг доскада қисқа матн езилади. Масалан : Кичкина цуенча сабзи сўраяпти. Катта цуен унга сабзи берди. У меурибон. Кичкина цуенча сабзи еяпти.*

Болалар матнни ўқийдилар ва кейин барча ҳаракатларни ўйинчоқлар ердамида кўрсатадилар. Матнлар аста секин мураккаблашиб, уларнинг ҳажми катталашади.

7. Мустақил ўқиш

Таълимнинг учинчи йилидан бошлаб болалар мустақил ўқишни ўрганадилар. Болалар 2-3 гапдан иборат қисқа ҳикояларни ўқийдилар. Гапдаги сўзлар маъноси болаларга таниш бўлади. Маълумки эшитувчи болалар богчасида мустақил ўқиш ўргатилмайди. Эшитишда нуқсони бўлган болалар учун мустақил ўқиш- нутқ ўстиришнинг муҳим омилидир. Шу сабабли бу болаларни ўқишга ўргатилишига катта эътибор бериледи.

Уч ешга келиб эшитишда нуқсони бўлган болалар сўз ва қисқа гапларни ўқий оладилар. Таълимнинг иккинчи йилида улар топшириқларни, расмлар тагидаги 2-3 гапли езувларни ўқийдилар. Таълимнинг учинчи йилида таърифлаш ҳикояларни ўқийдилар, кичкина ҳажмли бадий ҳикоялар билан танишадилар. Болалар нутқини ўстиришда ўқишнинг ўрни кучайиб боради. Таълимнинг бешинчи йилида нутқ ўстириш машғулотларда ўқиш асосий иш

турларидан бири бўлиб қолади. ўқиш болалар нутқини ўстиришга хизмат қилиши учун матннинг тили ва мазмуни уларга тушунарли бўлмоғи керак. Матнни мустақил ўқиган болалар ўқиганнинг мазмунини яхши тушуниши лозим. Йилнинг иккинчи ярмидан бошлаб матнлар ҳар куни нафақат махсус машғулотларда, балки тарбиячи машғулотларида, алоҳида машғулотлар пайтида ҳам ўқилади. Алоҳида-алоҳида машғулотларга иккитадан бола олинади, битта бола билан шугулланиб, иккинчисига ҳикояни мустақил ўқиш таклиф этилади. Дастурда кўрсатилган мавзуларга педагог томонидан мустақил ўқиш учун матнлар тузилади. Бунда болаларнинг тажрибаси, ўзлаштирган луғат, грамматик шакллар ҳисобга олинади.

Икки ҳил матнларни келтирамиз:

Ўор эриб кетди. Уйнинг енида кўлмак бўлди. Олия югурди. У сирпаниб, кўлмакка йиңилиб тушди. Олияни ўғли ва юзи ифлос бўлди. Олия йиғламади. Кўчада ўор кўп. Ирода чанага ўтирди. Вали Иродани учирди. Вали тез югурди. Ирода кулди. Чана ағдарилди. Ирода думалаб кетди. Бундай матнлар болаларда реал образларни ҳосил қилиб уларга катта завқ бвғишлайди. Агар илгари болалар бевосита идрок этилган нарса ҳақида ўқиган бўлсалар, таълимнинг учинчи йилида уларнинг луғат бойлиги ва нутқий савияси ривожланиши билан, бевосита идрок этилмаган нарсалар ҳақида ҳам ўқиб тушуниш имконияти пайдо бўлади. Масалан болаларга олмахон ҳақида ҳикоя ўқиб бериш мумкин. ўларга «олмахон, юмшоқ, дарахт, ўрмон, еяпти, сакраяпти деган сўзлар таниш бўлади. Мустақил ўқиш учун қуйидаги кўринишдаги матн берилади:

ОЛМАХОН

Олмаҳон ўрмонда яшайди. Дарахтда олмахоннинг уйи бор. Олмаҳон кичкинагина, ранги сариқ. Думи узун, юмшоқ. Олмаҳон сакрайди. У енгоқ ейди.

Матнни ўқиш пайтида уларнинг олмахон ҳақидаги билимлари кенгаяди, мустақил нутқи ривожланади. Матн мазмунига мос расм чизиб, болалар унинг мазмунини гапириб берадилар. Агарда матнларда нотаниш сўзлар учраса, педагог машғулотларга тайерланиб сўзлар маъносини аниқлайди ва умумлаштиради .

Мустақил ўқиш учун қуйидаги материал берилади: бевосита идрок этилган нарсаларни ифодаловчи матнлар. Болаларга ҳикоялаб берилган еки изоҳлаб ўқилган матнларнинг қисқартирилган ва соддалаштирилган варианты. Дастур талабларига мувофиқ махсус тузилган матнлар. Ҳар бир таълим йили учун кўрсатилган адабий матнлар; Дастурнинг «Мустақил ўқиш учун» бўлимида тавсия этилган ҳикоялар. Мустақил ўқилган матнларнинг тушинилганини аниқлаш учун қуйидаги методик услублардан фойдаланилади:

Матн мазмунининг тушунилишини саволлар ердамида аниқлаш. Бунда ҳикоянинг асосий қаҳрамонлари, ходиса қаерда ва қачон содир этилгани ҳақида саволлар берилиб, болаларнинг билимлари аниқланади.

Умумлаштирувчи саволлар ердамида болалар томонидан матн тушунилишини аниқлаш. Нима учун ва қандай булди? Каби саволлар ўқиган матнни қайта ҳикоялаш. Матнни ҳикоялаш пайтида аввал ва кейин содир этилган воқеалар билан тўлдирилади.

ўқилган мавзу бўйича расм чизиш.

ўқиган ҳикояни баён этиш (қисқа еки батафсил). Дастур талабларига мувофиқ . Иш қуйидагича ташкил этилади:

- 1) ҳикояни болалар томонидан ўқиб чиқиш;
- 2) ҳикоя мазмунини тушуниш, лугатни кенгайтириш ва фаоллаштириш, грамматик тузилишни ўзлаштириш(саволларга жавоб бериш, ўзакдош сўзларни танлаш, сўзларга синоним танлаш)га оид топшириқларни бажариш.;
- 3) ҳикоя режасини тузиш(ҳикояни режага мувофиқ қисмларга бўлиш ва ҳар бир қисмни номлаш, мустақил равишда режа тузиш);
- 4) ҳикояни такрорлаб ўқиш;
- 5) ҳикояни баён этиш

3-& Богланган нутқни ўстиришга оид ўйинлар

«Ўхшашини олиб кел» ўйини

Ўйиннинг мақсади: нарсаларнинг номини эслаб қолишга ўргатиш

орқали болаларнинг лугатини бойитиш.

Ўйин учун жиҳозлар: Турли ўйинчоқ ва буюмлар, шу буюмларнинг расми акс эттирилган жуфт карточкалар. Буюмлар ўрнига карточкалардан фойдаланиш ҳам тавсия этилади.

Ўйинни ўтказиш: Бу ўйинни уч хил вариантда ўйнаш мумкин. 1-вариант. Жуфт карточкаларнинг бир нусҳаси хонанинг ҳар ерига тарқатиб қўйилади. Болага карточканинг иккинчи нусҳаси берилади. Бола қўлига олган карточкада ниманинг расми акс эттирилган бўлса, олдин унинг номини, шаклини огзаки-дактил равишда атади. Сўнг болага карточкалардан худди шунинг ўзига ўхшашини топиб келиш вазифаси огзаки-дактил равишда берилади. Бола топшириқни тушунмаса жадвалча кўрсатилади. Бола қўлидаги карточканинг ўхшашини топиб келади, уни ўқувчиларга кўрсатади ва номини яна бир бор такрорлайди

2-вариант. Болага карточка кўрсатилади ва орқаси ўгириб қўйилади. Бола кўриб эсида қолгани бўйича карточканинг ўхшашини топиб олиб келади ва у ҳақда сўзлаб беради.

3-вариант Карточкалар ўрнида буюмлардан фойдаланилади. Буюмларга уларнинг расмлари еки рмларга қараб буюмларни топиш вазифаси берилади. ҳар икки вариантда ҳам биринчидаги сингари буюмнинг номини қайта айттириш усули қўлланилади. «Керакли расмни топ» ўйини

ўйиннинг мақсади: Нарсаларнинг номини, ишлатилиш жойини аниқлашга ўргатиш, озодалик тартиб қоидаларга риоя қилишга одатлантириш. ўйин учун жиҳозлар: маълум вақтда бажарилиши лозим

бўлган иш мазмуни акс эттирилган катта расмлар (эрталабки ювиниш, кийиниш, овқатланиш ва х.к.) Катта расмда акс эттирилган нарсаларнинг алоҳида ишланган расмли карточкалари(тиш пастаси, чўткаси, тарок, қошиқ, тарелка ва х.к.)

Ўйинни ўтказиш: Мазмунли расмлардан биттаси олиниб болаларга кўрсатилади. Расмда нималар акс эттирилганини болалар яхшилаб кўриб олганларидан ва оғзаки-дактил гапириб берганларидан кейин улардан бирига карточкаларни стол устига қўйиб чиқиш топширилади. Бола карточкаларда акс эттирилган фаолият ҳақида сўзлаб беради ва бу ерга қўйилган ҳар бир буюмнинг номини ҳам айтади.

Бу ўйинни болалар ўзлаштириб олганларидан кейин уни мураккаблаштирилган бошқа вариантда ҳам ўйнаш мумкин. Бунда фақат кундалик фаолиятда маълум вақтда қилинадиган вақтда қилинадиган иш мазмуни акс эттирилган катта расмлар асосида ўйин ўтказилади. Болалар расмга қараб, бу қайси вақт (эрталаб, кечқурун) нима иш қилинаётганлигини ва қандай буюмлардан фойдаланилаётганини сўзлаб берадилар. Бу ўйинни бошқа нарсалар билан ҳам ўтказиш мумкин. «Ўхшайдими-ўхшамайдими» ўйини

Ўйиннинг мақсади: Болаларнинг нарсаларнинг тузилиши, ташқи кўриниши ҳақида тушунчаларини мустахкамлаш, сўз бойлигини орттириш ва сўзлаб бериш қобилиятини ўстириш.

Ўйин учун жиҳозлар: Иккита уй жиҳозлари, иккита ўйинчоқ, икки хил гулнинг расим ва бошқалар.

Ўйинни ўтказиш: ўйинни бошлашдан олдин болаларга ўйин мазмуни ва қондаси тушунтирилади. Болаларга нарсаларни яхшилаб кузатиб чиқиш, ўхшаш- ўхшаш бўлмаган томонларини эслаб қолиш таклиф этилади. Болаларга тушунарли бўлиши учун аввал иккита нарсани кўрсатиб. Бир-бири билан солиштириб тушунтирилади.

Уй жиҳозларидан ўтириш мумкин бўлган иккита буюмни олайлик. Бирининг ўтириш жойи доира шаклида, тўртта оёғи, суянчиғи ҳам бор. Иккинчисининг ўтириш жойи тўртбурчак, икки енида қўлларни қўйиб, суяниб ўтирадиган жойи йўқлигидадир. Биринчи буюмнинг номи стул, иккинчиси кресло деб аталади.

Болаларга кўрсатиладиган буюмларнинг фарқи дастлабки вақтларда жуда аниқ сезиладиган, кейинчалик эса бу фарқ кескин ажралиб турмайдиган бўлиши, яъни мураккаблаштириб бориш принципига риоя қилиниши кераклиги назардан четда қолмаслиги лозим.

Бу ўйинни икки хил вариантда ўтказиш мумкин. 1.Нарсаларнинг ўхшаш ва ўхшаш бўлмаган томонларини солиштириш орқали сўзлатиш. ўйин давомида 3-4 хил нарсалардан фойдаланилади.

2.Нарсаларни болаларнинг тасаввурларига кўра солиштириш, яъни нарсаларни оғзаки холда ифодалаш орқали ҳам ўйин ўтказиш мумкин.

Бу вариантдаги ўйин асосан болаларга яхши таниш бўлган нарсалар юзасидан, уларнинг хотирасига таянган холда олиб борилади. Педагог

болага таниш бўлган иккита нарса еки сабзавотнинг номини айтади. Бола эса бу нарсаларнинг ўхшаш ва ўхшаш бўлмаган томонлари, вазифаси ҳақида сўзлаб беради. Бундай ўинлар болаларнинг фикрлаш қobiliятини ўтиради. Идишларни турига кўра ажратиш ўйини ўйиннинг мақсади: Идишларнинг турига қараб ажратиш орқали буюмларнинг хилма-хил бўлишини ва турли мақсадларда ишлатилишини, уларни умумий сўз билан ифода этишга одатлантириш.

Ўйин учун жиҳозлар: Чой ва овқатланиш учун зарур бўлган идишлар, ошхонада фойдаланиладиган идишлар ҳамда ўйинчоқлар аралаштирилиб қўилади. Айрим идишлар ўрнида расмли лотолардан ҳам фойдаланиш мумкин. Езувли жадвалчаларда предметларнинг номлари, умумлаштирвчи сўзлар, бажариладиган ҳаракатларнинг номлари езилади.

Ўйинни ўтказиш: Стол устига идишлар ва ўйинчоқлар тайерланиб қўйилади.

Педагог болаларга мурожаат этиб, «Бугун биз сиз билан нарсаларни турларига ажратишга ўрганамиз. Стол устидаги нарсаларни номини айтиб, столнинг бир томонига ажратиб қўясиз», деб тушунтиради. Стол енига чақиртирилган бола вазифани бажаргандан кейин, уни бир сўз билан ифодалайди. Яъни бу «чой идишлар» еки «овқатланиш учун идишлар» деб айтади. Идишларни ажратишда қийналган болага педагог ердамлашади. Ш тарика ўйин бир неча марта такрорланади.

Ўйин натижасида болалар буюм ҳақидаги умумлаштирилган сўзларни ўзлаштириб олиш имкониятига эга бўладилар.

«Ўхшабини топ» ўйини

Ўйиннинг мақсади: болаларнинг кузатувчанлигини, диққатини тарбиялаш ва луғатини бойитиш.

Ўйин учун жиҳозлар: жуфтли лотолар, нарслар тасвирланган лотолар ва буюмларнинг ўзидан, ўйинчоқлардан фойдаланиш мумкин. Езувли жадвалчалар.

Ўйинни ўтказиш: Педагог бугунги ўйиннинг номи билан болаларни таништиради. Тайерлаб қўйилган нарсалар , ўйин қондаси тўғрисида маълумот беради. Болаларнинг биттасини стол енига чақириб, истаган нарсасини олиб ўртоқларига кўрсатиш ва унинг номини айтиш таклиф этилади. Бола биринчи вазифани бажарганидан кейин иккинчи вазифани бажаришга ўтади. Яъни олиб кўрсатган нарсанинг ўхшабини топиб, унинг ўхшашлиги нимада эканлигини ва номини айтиб тушунтиради. Шу тарика ўйин столдаги нарсаларнинг ҳаммаси тамом бўлгунча двом этади.

Бу ўйин гуруҳлаштирилган нарсалар, яъни сабзавотлар, мевалар, идишлар, мебеллар, устки ва оёқ кийимлар намунасида қам ўтказилиши мумкин. «Почтачи посилка олиб келди» ўйини

Ўйиннинг мақсади: нарсаларнинг ташқи кўринишини, ранги, шакли, нимадан ишланганлигини ва нима учун кераклигини сўзлаб бериш орқали болаларнинг сўз бойлигини орттириш.

Ўйин учун жиҳозлар: Битта кутичага болаларга таниш бўлган турли нарсалар, ўйинчоқлар солинган бўлади. Бола кутичадаги ўйинчоқлардан хоҳлаган нарсасини олиб, сўзлаб беради.

Ўйинни ўтказиш: Педагог «Болалар, почтальон бизга посилка олиб келди, қани, нималар бор танишиб чиқайликчи» дейди. Болалардан биронтасини таклиф этади ва маъкул бўлган бўлганини олишни таклиф этади.

Бола қўлига тикув машинасини олади ва машина ҳақида сўзлай бошлайди

-Бу машина кийим тикиш учун ишлатлади, мана бу ери (тагини кўрсатиб) еғочдан ишланган, мана бу ери эса темирдан ишланган, бу иш тикадиган жойи, нинаси бор, тепасида ип туради, бу машинани айлантирадиган жойи ва ҳоказо.

Бола сўзлаб беришни тугагандан сўнг ўқитувчи болалар ердамида қуйидагича тўлдириш мумкин: Машинанинг механизми ичида, коробкеси жигар рангда, темирдан ишланган жойи эса қора рангда ва ҳоказо. Бунда ҳикоя қилувчининг фикрларини бошқа болалар ҳам тўлдиришлари мумкин. Бошқа буюмлар юзасидан ҳам шу тариқа иш олиб борилади. «Нима етишмайди» ўйини

Ўйиннинг мақсади: ўқувчилар оғзаки нутқини ўстириш, луғатини бойитиш.

Ўйин учун жиуозлар: Турли нарсаларни тасвирланган карточкалар. Аммо карточкалардаги нарсаларнинг нимасидир етишмайди. Масалан, чойнакнинг қопғоғи йўқ, столнинг битта оёғи йўқ ва ҳоказо.

Ўйини ўтказиш: стол устига карточкаларнинг тескари томини ўгирилиб қўйилади, деталларнинг эса ўнг томони қўйилади... Бошқа столда карточкада тасвирланган нарсанинг қисми тасвирланган карточкалар қўйилади. ўқитувчи ўйин мазмуни билан ўқитувчиларни таништирганидан кейин болалардан чақириб карточкалардан биронтасини олишни таклиф этади. ўқувчи олган карточкасидаги нарсанинг номини ундаги етишмайдиган қисмни ҳам айтади ва столдан бу етишмайдиган қисмини олиб кўрсатади. ўйин шу тариқа бир неча марта такрорланади. ўйиннинг давом этиши картокаларнинг тугашига ҳам боғлиқ.

«КИМГА НИМА КЕРАК» ЎЙИНИ

Ўйиннинг мақсади: Болаларни қисқа жумлалар тузиб сўзлашга ўргатиш.

Ўйин учун жиуозлар: дурадгорга, тикувчига, ўқувчига керакли бўлган матолар, меҳнат қуроли ва бошқа нарсаларни стол устига аралаштириб қўйилади.

Ўйинни ўтказиш: ўқитувчи стол устида бор нарсаларни болаларга кўрсатиб, таништириб чиқади ва «Хозир биз «Кимга нима керак» ўйинини ўйнаймиз», дейди. Болалардан бирини стол енига чақириб: Нодира, сен мана бу ердаги нарсалардан тикувчига керакли нарсаларнинг номларини айтиб, ўртоқларингга кўрсатиб, алоқида ажратиб қўйишинг керак, дейди. Шу тариқа ўйин бир неча марта такрорланади. ўқитувчи болаларнинг сўзлаши давомида, уларнинг нутқини кузатиб, тўғри жумлалар тузиб сўзлашига эътибор беради. Болалар йўл қўйган хатоларни ўз ўрнида тўғрилай боради.

Бу ўйинни бир неча хил вариантда ўтказиш мумкин. ўқувчиларга бериладиган материалларни ўзгартириб, ўйин мазмуни такомиллаштириб борилади. Айрим вақтларда нарсаларнинг расми акс эттирилган лотолардан қам фойдаланиш мумкин бўлади.

«Магазин» ўйини

Ўйиннинг мақсади : Болаларнинг сабзавот ва меваларнинг турли ранги, шакли, хусусияти. мазаси ҳақидаги тушунчаларини кенгайтириш, мустаҳкамлаш, уларни сабзавот ва меваларни етиштириш йўллари билан таништириш орқали сўз бойлигини ошириш.

Ўйин учун нарсалар Картошка, сабзи, лавлаги, пиез, карам, помидор, шолғом, редиска, бодринг, олма, нок, анор, шафтоли, ўрик, лимон, олча, гилос, олхўри ва бошқалар.

Ўйинни ўтказиш : Тайерланган сабзавот ва меваларнинг хаммаси стол устига қўйилади. ўқитувчи еки болалардан биттаси сотувчи вазифасини бажаради. Болалар сотувчи олдига келиб олмоқчи бўлган нарсасининг номини, ранги, шакли, мазасини, қандай истнъмол қилинишини изоҳлаб беради. Шундан сўнг сотувчи унинг номини айтиб, мазкур сабзавот еки мевани олиб, боланинг қўлига беради. Бола олган нарса ҳақида тўлиқ гапириб берганидан сўнг, номини айтади, кейин бошқа бола чиқади. ҳар бир сабзавот ва мевалардан нималар тайерланиши ҳам болага сўзлатиш лозим. Масалан: Сабзини пиширмасдан истеъмол қилиш мумкин. Ундан ташқари, биз сабзини овқатларга соламиз. Сабзини биз палов, шўрва, шавла каби овқатларга ишлаймиз. Сабзи далаларда ўсади. Уни урғдан экиб кўкартирилади.

Кўчати ҳам бўладими? Йўқ. ўрик -• бу меваларга киради, ўзи сарик , қизилроқ рангда бўлади, мазаси шириш, ичида данаги бор. ўрикни шундай ейишимиздан ташқари ўндан қием, компот, шарбат, туршак қиламиз. ўрик меваги дарахт, унинг кўчати экилади.

Мана шу тарика стол устига қўйилган ҳамма нарса, сабзавот ва мевалар стида болалар билан суҳбат олиб борилади ва уларнинг сабзавот, полиз экинлари ва мевалар ҳақидаги фикр-мулоҳазалари кенгайтирилади, мустаҳкамланади.

Эслатма: ўйин болаларга зерикарли ва узоқ чўзилиб кетмаслиги учун сабзавот ва меваларнинг сонини жуда кўпатириб юбормаслик лозим. Кейинги сафар худди шу хилдаги аввалги ўйинда фойдаланилмаган полиз экинлари, резавор мевалар, сабзавотлар билан алоқида ўйин ўтказиш мумкин, ўйин учун олинадиган мева ва сабзавотларни фаслларга қараб танланади. Айрим вақтларда эса сабзавот ва меваларнинг рангли қилиб ишланган лотолардан ҳам фойдаланилади. ўйиндан кейин меваларни еб кўриш ҳам мумкин.

Саволлар:

Боғланган нутқнинг хусусиятлари, уни ўстириш вўзифалари

Бажарган топшириқлар ҳақида баен этишга қардай ўргатилади?

Битта расм еки расмлар туркумига сарлавҳа еки матнлар езишга ўргатиш тартиби.

ўқилган матн бўйича саволларга жавоб беришга қандай ўргатилади?
.ўқилган матндаги тимсолларни аниқлаш ишлари қандай олиб
борилади?

Предметлар, ҳаракатлар еки ҳодисалар ҳақида таърифлаб беришга
қандай ўргатилади?

.ҳикоя қилиб бериш еки изоҳлаб ўқишга қандай ўргатилади?

Мустақил ўқишга қандай ўргатилади?.

Боғланган нутқни ўстиришга оид ўйинларни таърифлаб беринг

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Л.М.Бъжова Методика обучения русскому языку в школе для глухих
детей М.1991
2. Б.Д.Корсунская Развитие речи глухих дошкольников М.1981
3. Л.П.Носкова Развитие речи детей в дошкольном отделении школ-
интернатов для глухих детей М.1981
4. Л.П.Носкова Коррекционное обучение как основа личностного
развития аномальньтх дошкольников М.1989
5. И.В.Колтуненко Развитие речи глухих дошкольников

М.1980

6. А.Г.Зикеев Обучение учапдихся подготовительного, 1-4 классов
школь! глухих М 1984
7. Ф.Ф.Рау, Н.Ф.Слезина Методика обучения произношению в
школе глухих М. 1984
8. В.И.Бельтюков Чтение с губ М 1970
9. Ф.Ф.Рау Устная речь глухих М. 1973
10. Ф.Ф.Рау Методика обучения глухих устной речи М.1976
11. Е.И.Тихеева Развитие речи детей М.1972
12. А.М.Бородич Методика развития речи детей М.1974
13. Л.А.Головниц Дошкольная сурдопедагогика М.2001
14. П.Юсупова Мактабгача тарбия педагогикаси Т.2002

7-БОБ

**Мактабга тайерлов синфда ўқувчилар нутқини ўстириш
& 1. Эшитишда нуқсони бўлган ўқувчиларга она тилини ўргатиш
мақсад ва вазифалари**

Эшитишда нуқсони бўлган болалар мактабида она тилини мулоқот
воситаси ва тафаккур курули сифатида ўқитиш назарда тутилади. Она
тилини махсус фан сифатида ўрганиш баробарида нутқнинг
ривожланмаганлиги ва у билан боғлиқ бўлган билиш фаолиятидаги,
билимларни ривожлантиришдаги камчиликларни бартараф этиш, фан
асосларини яхши ўзлаштириш, меҳнат фаолиятини эгаллаш учун муҳим
шарт шароит яратилади. Тилни мулоқот воситаси сифатида ўрганиши ва
ўзлаштирилиши психик жараенларларни тўлақонли ривожланишига ва
билимларга эга бўлишга хизмат қилади.

Она тилини болаларга ўргатиш , нутқни шакллантириш қатор вазифаларни амалга оширилишини назарда тутлади: *Болаларга қаратилган нутқни болалар томонидан тушуниш қобилиятини ривожлантириш*. Бундай иш синфга еки алоҳида олинган ўқувчига ўқитувчи томонидан берилган, маълум бир вазият билан боғланган содда топшириқ ва мурожаатларни тушунишни ўргатишдан бошланади. Бу ўқитувчи уларга гапирган биринчи ундов гапларни тушуниб олишга ердам беради. Кейинчалик болалар бу гапларни ўзларининг имкониятига қараб фаол нутқда ишлатадилар. Лекин янги, аста-секин мураккаблашиб бораётган нутқий материални ўзлаштириб олиш қобилиятини ривожлантириш хамиша биринчи ўриндаги масала бўлиб қолаверади. ўқувчиларнинг сўз бойлиги ошиши, нутқни грамматик жиҳатдан шакллантириш малакалари ривожланиши билан, улар янги тил материални ўзлаштириш, умумлаштириш, сўзлар маъносини тушуниш имкониятига эга бўлади.

Эшитишда нуксони бўлган болаларнинг огзаки нутқни қабул қилиши эшитиш-кўриш асосида амалга оширилади. Бунда нутқни эшитиб қабул қилиш ва суҳбатдошнинг артикуляциясини кўриб тушуниш малакаларини ривожлантириш ва ўстириш зарурдир. Нутқ ҳаракатларини кўриб тушуниш махсус адабиётда шартли равишда «лабдан ўқиш» деб номланади.

Лабдан ўқиш малакаларининг шаклланиши икки усул билан амалга оширилади: дарс ва дарсдан ташқари вақтда нутқий мулоқот олиб борилганда (нутқни эшитув-кўрув асосида қабул қилиш) ва нутқни кўриб тушунишга қаратилган махсус ўрганиш машқларини бажаришда. Лабдан ўқишни ўрганиш жараенинининг муваффақияти болалар нутқнинг мазмунини ва талаффузини қай даражада ўзлаштириб олганлигига боғлиқдир.

Огзаки нутқнинг шакллантириши

Оғзаки нутқни ривожлантириш ўқитувчининг нутқини такрорлаб айтиш малакаларини шакллантиришдан бошланади. Кейин болаларга турли сўзлардан содда жумлалар тузиш ўргатилади, бу эса уларга сўзларни ўзгартириш сўз бирикмаларини ҳосил қилиш малакаларини эгаллашга, фикрларни мустақил ифодалашга ердам беради. Машгулотларда аста секин кўргазмали ҳолат ва вазиятларга асосланган шароитли нутқдан огзаки гапнинг контекстидан англанадиган контекстли нутққа ўтиш назарда тутилган. Шу тартибда нутққа аста-секин мураккаб синтаксис тузилишлар ҳам киритилади.

Огзаки нутқнинг лексик-грамматик шаклланиши талаффуз малакаларини йўлга қўйиш, тўғрилаш ва ривожлантириш билан ўзаро боғлиқ. ўқувчиларнинг фонетик жиҳатдан тўғри, тушунарли, ифодали огзаки нутқини шакллантириш масалалари, асосан, ўқитишнинг биринчи уч йилида ҳал қилиниши керак. Кейинчалик талаффуз ўстида олиб бориладиган иш фақат коррекцион характерда бўлади. Талаффуз малакаларини ривожлантириш якка машғулотлар, махсус дарслар ва шунингдек, ўқув

тарбиявий ишларнинг жараенида олиб борилади. *Диалогик ва монологик нутқиш ўстириш*

Сўзлашув (диалогик) нутқи малакаларини ривожлантириш ўқув машғулотларда, ўйин, меҳнат, тасвирий фаолиятларда ва бошқа фаолият турлари жараенида амалга оширилади. Бундай ишлар давомида диалогик нутққа хос бўлган ҳар қил оғзаки гап турлари (илтимос, савол, жавоб, ишни бажарилгани ҳақидаги ахборот) ни ўрганиб оладилар, диалог олиб бориш малакаларини эгаллайдилар. Сухбат мавзуси ҳар доим болаларнинг тажрибасига асосланиб аста-секин мураккаблаштириб борилади.

Болалар нутқининг лексик-грамматик савияси ўсиши, гаплар тузиш малакаларини эгалланиши асосида сўнг кенгайтирилган боғланган оғзаки нутқ (ҳикоя қилиш, таърифлаш, тушунтириш, мушоҳада қилиш) ларни ўргатиш учун замин яратилади. Монологик оғзаки нутқни тузишда қўлланиладиган турли қил машқлар тилнинг барча компонентларини ривожлантиради ва ўқувчилардан нутқий билим имкониятларини ишга солишни талаб қалади, бу эса яхши самара беради.

Езма нутққа ўргатиш махсус мактабда фақатгина дидактик масала бўлиб қолмай, балки оғзаки нутқни, шунингдек, сўз-мантиқ тафаккурни ривожлантириш воситаси ҳисобланади. Езма нутқ оғзаки нутққа қараганда қатор устунлиги билан ажралиб туриб, эшитмайдиган болаларнинг нутқий хусусиятларига асосланиб, сўзнинг товуш-харф таркибини аниқлашга, лексик ва грамматик малакаларини ўзлаштириш ва мустаҳкамлашга олиб келади.

Кар ва заиф эшитувчи ўқувчиларнинг нутқи ва тафаккурини ривожлантиришда, олдиндан тайергарлик кўрилмасдан бажариладиган езма ишлар яхши натижа беради. Бунда ишлар болаларнинг нутқий ва билиш имкониятларини максимал даражада фаоллаштиради, нутқий фаолиятнинг муҳим сифати-мустақил фикр юритиш малакасини шакллантиради. Мустақил бажарилган иншо ва баен ҳамда бошқа топшириқ турлари ҳатолари устида ишлаш, бошқа топшириқларни бажариш-нутқни ривожлантиришнинг таркибий қисмидир.

Нутқнинг лугавий таркибини шакллантириш.

Нутқни шакллантириш ишлари тизими болалар нутқ бойлигини ошириш, улар билган сўзларни коррекциялаш, сўз ясаш усулларни ўргатишларни назарда тутади. Луғат билан ишлашда энг асосий нарсалар оғзаки ва езма нутқда сўзларни тўғри ишлатиш, бу эса оғзаки нутқ ва таърифловчи- ҳикоянинг ривожланиши, унинг грамматик тузилишининг шаклланиши, ўқиш машғулотлари билан чамбарчас боғлиқдир. Бундан ташқари, луғат билан ишлаш болаларда биринчи босқичда аниқ (конкрет), кейинчалик эса мавҳум тушунчаларни умумлаштириш қобилиятларини ривожлантиради.

Нутқнинг грамматик тузилишини шакллантириш

Дастурга мувофиқ, ўқувчилар ўз фикрларини ифодалашда сўзларнинг ўзгариши ва бирикиши билан боғлиқ асосий қонуниятларни ўзлаштириб

олиши керак. Тилга ўқитишнинг биринчи босқичида грамматик топшириқларнинг асосий мақсади содда ейиқ гаплар таркибидаги сўзларни мулоқотда қўллаш усулларини ўрганиб, ўзлаштириб, тажрибада фаол қўллашдир. Нутқнинг грамматик таркибининг шаклланиши луғат иши билан биргаликда содир бўлади. Амалий грамматик малакалар морфология ва синтаксис қонунлари асосида, бу икки грамматик категориянинг бирлиги заминида ривожланади. Уларнинг ҳар бирини ўрганиш вақтида болаларга мазмун ва моҳиятини, ифодаланиш формал воситаларини ўзлаштиришда ердам кўрсатилади. Грамматик тушунчалар ва тил қонуниятларини ўзлаштириш аста-секин кўргазмали- фаолиятли ва кўргазмали образли тафаккурни, сўз-мантиқ тафаккурни шакллантиради.

2-& Тил тизими билан дастлабки танишув

Тил бирликлари ва унинг тузилиши билиши ўқувчиларга нутқий фаолият давомида тил воситаларини эркин танлаб, уларни онгли равишда қўллаш имконини беради. Бу ҳол эса уларнинг нутқ малакаларини ривожлантиришга яхши замин бўлади. Тилни фан сифатида ўрганиш жараенида болалар тил ҳодисаларини кузатишга, таҳлил қилишга ўрганадилар, бу эса уларга ўзларининг нутқини назорат қилишга ердам беради. Грамматика дарсларида олинган билимлар сўзларнинг лексик маъносини аниқлашга ва кенгайтиришга ердам беради. Морфологияни онгли равишда ўзлаштирилиши, нутқда маълум моделлар асосида ясалиб ишлатилаётган сўз шакллари ва янги сўзларни ишлатиш доирасини кенгайтиришга олиб келади. Гапни грамматик таҳлил қилиш, унинг тузилишини ўрганиш, сўзларнинг ўзаро алоқаларини аниқлаш болалар нутқини синтактик томондан мувофиқлаштиришга қаратилган.

Фонетика ва грамматикани ўрганиш, сўзнинг талаффузи ва езуви ўртасидаги ўхшашлик ва фарқларни қайд қилиб белгиланиши орфоэпия (адабий нутқ) нормаларини англашга ёрдам беради.

Тилни ўрганиш ўқувчиларга тил ҳақида маълум билим олишга имконият беради, фонетика, грамматика, имло ҳақида билимларини онгли равишда қўллаш малакаларини ривожлантиради, турли хилдаги машқ ва топшириқларни бажариш усуллари, дарслик, жадвал, маълумоталар билан ишлашни ўргатади. *Тилни ўргатиш ишларини ташкил этиш принциплари.*

Эшитишда нуқсони бўлган болаларга она тилини ўқитишда ўқитувчи томонидан уларнинг нутқини ҳар томонлама ва изчиллик билан (систематик) ўрганишни талаб этилади. Бу иш болаларнинг нутқларидаги типик ва индивидуал хусусиятларини аниқлашга қаратилади. Тил ўргатиш талаффуз, грамматик малакаларни, луғат бойлигини ўқувчилар томонидан ўзлаштириш жараенини жорий кузатиш ва текширишдан бошланади. Олинган маълумотлар қайд қилиниб, таҳлил этилади, кейинчалик олдин олинган кузатишлар натижалари билан таққосланади. Бундай қиесий таҳлил бола нутқининг ўсиш динамикасини, ўзига хос тенденциясини кузатишга ердам бериб, ўқитувчи хатти-ҳаракатларининг самарасини баҳолайди ва кейингги ишларин белгилаб беради.

Кар ва заиф эшитувчиларга она тилини ўқитишда дарсинг коммуникатив йўналиш принципи амалга оширилади, бунинг оғзаки нутққа қараганда қатор устунлиги билан ажралиб туриб, эшитмайдиган болаларнинг нутқий хусусиятларига асосланиб, сўзнинг товуш-харф таркибини аниқлашга, лексик ва грамматик малакаларини ўзлаштириш ва мустаҳкамлашга олиб келади.

Кар ва заиф эшитувчи ўқувчиларнинг нутқи ва тафаккурини ривожлантиришда, олдиндан тайергарлик кўрилмасдан бажариладиган езма ишлар яхши натижа беради. Бунда ишлар болаларнинг нутқий ва билиш имкониятларини максимал даражада фаоллаштиради, нутқий фаолиятнинг муҳим сифати-мустақил фикр юритиш малакасини шакллантиради. Мустақил бажарилган иншо ва баен ҳамда бошқа топшириқ турлари ҳатолари устида ишлаш, бошқа топшириқларни бажариш-нутқни ривожлантиришнинг таркибий қисмидир.

Нутқнинг луеавий таркибини шакллантириш.

Нутқни шакллантириш ишлари тизими болалар нутқ бойлигини ошириш, улар билган сўзларни коррекциялаш, сўз яшаш усулларни ўргатишларни назарда тутди. Луғат билан ишлашда энг асосий нарсалар оғзаки ва езма нутқда сўзларни тўғри ишлатиш, бу эса оғзаки нутқ ва таърифловчи- ҳикоянинг ривожланиши, унинг грамматик тузилишининг шаклланиши, ўқиш машғулоти билан чамбарчас боғлиқдир. Бундан ташқари, луғат билан ишлаш болаларда биринчи босқичда аниқ (конкрет), кейинчалик эса мавҳум тушунчаларни умумлаштириш қобилиятларини ривожлантиради.

Нутқнинг грамматик тузилишини шакллантириш

Дастурга мувофиқ, ўқувчилар ўз фикрларини ифодалашда сўзларнинг ўзгариши ва бирикиши билан боғлиқ асосий қонуниятларни ўзлаштириб олиши керак. Тилга ўқитишнинг биринчи босқичида грамматик топшириқларнинг асосий мақсади содда ейиқ гаплар таркибидаги сўзларни мулоқотда қўллаш усулларини ўрганиб.ўзлаштириб, тажрибада фаол қўллашдир. Нутқнинг грамматик таркибининг шаклланиши луғат иши билан биргаликда содир бўлади. Амалий грамматик малакалар морфология ва синтаксис қонунлари асосида,бу икки грамматик категориянинг бирлиги заминида ривожланади. Уларнинг ҳар бирини ўрганиш вақтида болаларга мазмун ва моҳиятини, ифодаланиш формал воситаларини ўзлаштиришда ердан кўрсатилади. Грамматик тушунчалар ва тил қонуниятларини ўзлаштириш аста-секин кўрғазмали- фаолиятли ва кўрғазмали образли тафаккурни, сўз-мантиқ тафаккурни шакллантиради. моҳияти шундан иборатки, ўқувчиларга берилаётган нутқ материали мулоқот воситаси сифатида, теварак-атроф ҳақидаги тасаввурларни ўзлаштиришда қўлланилиб ўзлаштирилади(езиш,ўқиш шаклларида). Ушбу принципга асосланиб, тилни махсус ўқитиш жараёнини махсус ишлаб чиқилган ўқувчиларнинг турли нутқий мулоқот амалиети системаси сифатида тасаввур қилиш мумкин.

Мулоқот воситаси сифатида нутқни шакллантириш вазифасини ўқувчиларнинг барча фаолиятларини ташкил этишдан ажратган ҳолда ҳал

этиш мумкин эмас. Мактаб-интернатларда болалар жамоасининг турли шаклдаги фаолиятлари ўртасида узвий алоқа ўрнатиш имконияти яратилади. ўқув жараени, кундалик юмушлар , ўйин ва экскурсиялар, саёхатлар, болалар меҳнат фаолияти болаларнинг нутқий ривожланиш ва теварак-атрофни билиш доирасини ҳисобга олган ҳолда режалаштирилади. Педагог ходимлар, кутубхоначиларнинг асосий вазифаси ўқувчиларнинг ўзаро нутқий мулоқотини уюштиришдан иборатдир.

Она тилини махсус ўқитиш жараенини шаклланиши нутқнинг меъёрадаги ривожланишига хос умумий қонуниятларига таянади. Булар жумласига қуйидагилар киради: тилга оид материал ва нутқ кўникмаларини босқичма-босқич ўзлаштириш, ҳар хил фаолият турлари билан боғлиқ ҳолда нутқни ривожлантириш, нутқнинг функционал-стилистик турларини босқичма-босқич ўзлаштириш, кўргазмали-шароитли мулоқотдан мавхум-контекстли мулоқот шаклларига аста-секин ўтиш, нутқни тушуниб гапиришга ўрганиш. Ушбу қонуниятлар махсус ташкил этилган тилга ўқитиш жараенида тўла намоён бўлиши учун машғулотлар тизимида тегишли шароитлар яратиш ва турли хил дидактик воситалар ишлатиш назарда тутилади. Тил материалини танлаш ва тизимлаш, болаларни нутқий мулоқотга ундовчи ўқув, ўйин, меҳнат фаолияти давомида кўргазмали вазиятлар ҳосил қилиш, ўқув жараенига изчиллик билан нутқнинг турли шакллари ва турларини киритиш тилга ўқитишнинг компенсаторлик асосини таъминлайди.

Эшитишда нуқсонли бўлган болалар нутқини шакллантириш ва уни коррекциялаш барча психик жараенларини ривожланиши билан боғлиқ ҳолда амалга оширилади. ўқитувчи болаларнинг сенсор ривожланиши (сезги, идрок, тасавури)га асосланган ҳолда, предметни ўрганиб унинг хусусият ва белгиларини таҳлил қилишга ўргатишга эътибор беради.

Талаффузга ўргатиш, оғзаки нутқни эштов- кўрув асосида қабул қилиш қобилиятини ривожлантириш, эшитиш қолдиғини ишга солиш нутқнинг сенсомотор асосларини мувофиқлаштиради. Махсус таълим жараёнида ишлатиладиган турли ҳилдаги машқлар ихтиерий диққатни, ихтиерий ва ихтиерсиз, образли ва сўз-мантиқ хотирани тарбиялашга йўналтирилади. ўқувчиларнинг психик ривожланишида аналитик қобилият, яъни сўзлардаги харф-товуш таҳлил қилиш ва сўз тузиш, сўз, сўз бирикмалари, гап, боғланган матнлардаги ўхшашлик ва фарқларни кузатиш қобилияти муҳим аҳамият касб этади.

Нутқни шакллантириш ва тил ўрганиш машғулотлари тизимида ўқувчиларнинг оғзаки нутқ тузилишига онгли равишда ендошиши билан автоматик, яъни атайлаб контрол қилинмаган нутқ фаолияти ўртасида оптимал муносабатлар бўлиши назарда тутилади. Бунга амалий характердаги машғулотлар билан оддий тил таҳлилини талаб қилувчи машғулотлар , изчил ва мақсадли тилга оид билимларини , тил воситаларини онгли равишда ишлатилишини назарда тутган топшириқлардан, камроқ кузатувни талаб қилувчи топшириқларга ўтиш ердам беради. ўқувчилар мустақил нутқнинг

хатолари устида ишлашни изчил ва махсус режалаштириш- нутқ нуқсонларини бартараф этишнинг асосий воситаси ва нутқ амалиётининг турларидан бири ҳисобланади. Нутқий хатоларга эътиборни жалб этиш ва уларни тўғирлаш луғатни фаоллаштиришга, грамматик малакаларни ривожлантиришга ердан беради. Дарсда таҳлил қилинадиган хатолар турига қараб (езда ишдан кейин) ўқувчиларга топшириқлар берилади.

Кар ва заиф эштовчи болаларга тилни ўқитишда қўлланиладиган нутқнинг ҳар бир шакли ва тури алоҳида аҳамиятга эга. Бундай тариф нутқнинг лингвистик, психологик, дидактик хусусиятлари билан боғлиқдир (огзаки ва езма, диалогик ва монологик, ундовчи ва таъриф-ҳикоявий, шароитли, вазиятли ва контекстли). Кар ва заиф эшитувчи болаларнинг нутқий ривожланишининг дастлабки босқичларида ундовчи нутқ осон ва самаралидир.

Ундовчи нутқ ердамида педагог табиий мулоқот шароитига максимал даражада яқинлашган ҳолатда керакли нутқ материални бериб, болаларнинг фаолиятини ташкил этади. Бу эса нутқнинг ҳикоя ва таъриф шакллари қўллашга болалар учун қулай бўлиб, дидактик афзалликлари билан ажралиб турали.

Нутқнинг шакл турига қараб, алоҳида-алоҳида (дифференцал) қўллаш принципига биноан, ўқитувчи синф билан, ўқувчилар бир-бирлари билан нутқий мулоқотга ўрганадилар. ўқитувчи янги тил материалларини, унинг бирламчи маъноларини жорий этиш ва болаларни умумлаштиришга ўргатиш учун энг самарали йўлни танлайди. Нутқнинг турли шакл ва турларини танлаб уларни бириктирган ҳолда ишлатиш ўқитувчига ўқувчинининг нутқ фаолиятини рағбатлантириш имкониятларини топишга, болаларда сўзнинг товуш-ҳарф таркибини максимал даражада тушениш қобилиятини ўстиришга, нутқий билим ва малакаларни шаклланиш даражасини аниқлашга, хатоларни тўғрилашга имкон беради.

Мустақил равишда (ҳатто киичик ҳажмда бўлса ҳам)-ўқитишнинг дастлабки босқичларида) янги лексика, грамматик шакллар ва конструкцияларни ўзлаштириш эшитишда нуқсони бўлган болаларнинг нутқий ривожланишдаги асосий тамойилидир. Шунинг учун махсус ташкил этилган ўқув жараенидан ташқарида нутқ захирасини ишлатиш, тўғрилаш ва аниқлаш тилга ўқитишнинг асосий принциpidир. Сухбат, диалог, огзаки ва езма ҳикояларни биргаликда тузиш, мустақил езма иш езиш жараенида ўқитувчи болалар билиб келган сўзларни ишлатганда уларнинг ташаббусини қўллаиди, синф диққатини бу материалга қаратади, биргаликда муҳокама қилишга ундайди.

3-8 ОНА ТИЛИНИ ўқитишнинг мазмуни

Эшитишда нуқсони бўлган болалар мактабларига мўлжалланган тилга ўқитиш дастурининг ўзига ҳослиги шундан иборатки, унда ўқувчилар нутқий ривожланишнинг ўзига ҳос хусусиятларини инобатга олган ҳолда ишлаб чиқилган. Дастурнинг мазмуни ва тузилиши, материалларни танлаб олиш, жойлаштириш принциплари, билим малака ва

уни изчиллик билан ўзлаштирилига қўйилган талаб ҳажми ўқитишнинг асосий бир мақсади- тилни мулоқот воситаси ва билим қуроли сифатида ўзлаштириб олишга қаратилган.

Тил материаллини, тил тизимини нутқ фаолияти жараенида ўзлаштириб олиш тафаккур моҳиятини ташкил этувчи билимлар, тушунчалар йигиндисини тўплашга олиб келади. Нутқ материаллари билан турли ҳилдаги машқлар олиб бориш болаларнинг билимини бойитишга, мантикий тафаккурини ўткирлашишига олиб келади. Демак, махсус мактабларда тилга ўқитишнинг моҳияти болаларни ақлий ривожлантириш ҳамда уларнинг билиш фаолиятини шакллантириш датуридир.

Тилга ўқитишда амалий йўналишни таъминлаш билан бирга дастурда тилни мактаб таълимий фани сифатида ўрганиш масаласи ҳам қўйилган. Бу эса икки йўл билан амалга оширилади: биринчидан, тилни амалий эгаллаш талаблари жорий этилавергач, ўқувчилар олдига тилга оид баъзи ходисаларни билиш талаблари қўйилади (1-4 синфлар); иккинчидан, 5-синфдан бошлаб, тилни фан сифатида ўрганишни назарда тутувчи «Грамматика ва имло» бўлими киритилади.

Эшитишда нуксони бўлган болаларга тилни ўқитишда уларда уқув ва билимларини босқичма-босқич шакллантириш назардатутилади. Синфдан синфга қараб бериладиган материаллар мураккаблашиб бораверади, ўзлаштиришга қўйилган талаблар ошаверади. Бу ўрганилаётган объектга (лексика, грамматик воситалар, суҳбат мвзулари) нутқнинг тури ва шаклига, у еки бу нутқий машқ ва топшириқларнинг мустақил бажарилиш савиясига тегишлидир.

Ўқиш.

Ўқиш бўлимидаги талабларни бажарилиши ўқувчиларда тўғри, тез, онгли, ифодали ўқиш малакаларини шакллантиришга имкон тўрдиради. ўқиш машғулоти болалар нутқини коррекциялашда, шакллантиришда, билим олиш жараенларини ривожлантиришда муҳим аҳамиятга эга. Бу машғулотлар ўқувчиларга теварак атроф ҳақида китоблардан бой билим олиш имкониятларини яратиб беради. ўқувчилар матн билан ишлаш жараенида ўқиб чиқилган нарсани мустақил баҳолаш, матн мазмунини ўзининг ҳаётий тажрибаси билан боғлаш билимларини эгаллайдилар. ўқиш бўлими «ўқиш мавзуси», «ўқиш малакалари, « Матн билан ишлаш», «Синфдан ташқари ўқиш» каби кичик бўлимлардан ташкил топади.

Нутқ ўстириш

Бўлимдаги қўйилган талабларни бажариш она тили дарсларидаги таълим олиш шароитида махсус ташкил этилган нутқий мулоқот амалиетининг асосий қисмини таъминлайди. Бўлимда ўқувчилар нутқига изчиллик билан киритиладиган сўзларнинг лексик-семантик гуруҳлари берилган. Маълум лексикани

ўзлаштириш турли даражадаги (сўз бирикма, содда ва мураккаб гап) синтактик конструкциялар таркибидаги сўзлар ўртасидаги мантиқий, маъно алоқаларини тил усуллари билан ифодалашларини эгаллашни ҳам назарда тутди. Бўлимда ўқувчиларнинг нутқий билим ва малакаларига мураккаблаштирилиб борилдиган талаблар қўйилган (дастурда кўрсатилган материални тушуниб қўллаш; алоҳида гап, диалог, ҳикоя қилиш, таърифлаш ва бошқа кўринишда огзаки еки езма ахборот бериш малакаси). ўзлаштириш учун танлаб олинган тил материали таркибига турли ҳилдаги маъноли, мантиқий гармматик муносабатларнинг тури ва типларини ифодаловчи ундов, дарак, сўроқ гапларнинг конструкциялари киритилган. (уларнинг типологияси коммуникатив даражада-гаплар моделлари ва нокоммуникатив даражада- сўз бирикмалари шаклида «Нутқнинг грамматик тузилишининг шаклланиши» бўлимида берилган).

Грамматик конструкцияларни бирин-кетин нутққа киритиш уларни мураккаблиги, уларда ифодаланадиган мантиқий муносабатларни мавҳумлиги, бунинг учун қўлланилган морфологик категориялар функциялари, категория билан тил тизими алоқалари ердамида белгиланади.

Тил материали билан нутқий билим ва малакалар (гап, суҳбат, диалог, таърифлаш ва ҳикоя қилиш шаклларидаги айтилган фикрлар) ўртасидаги боғловчи ҳалқа сифатида «ўқиш ва нутқ ўстириш», «Теварак атроф билан таништириш» бўлимларининг мавзулари мисол бўла олади. Мавзуларни синфларга бўлиш ҳар ҳилдир. Улар атрофимиздаги ҳаётни акс этиши, болаларнинг тажрибаси, кундалик фаолияти, қизиқишлари, ривожланиб бораётган билим имониятлари билан боғлиқ.

Езма нутққа ўргатиш жараенида ўқувчилар гап тузишни (расм, ҳаракатларга қараб ва б), бзилган матнни тиклашни (расм, инсценировка, савол, шахсий таассурот асосида) билиб олиши, расм, предмет, воқеаларни таърифлашни ўрганишлари, ҳат, деворий газетага мақола, баён, иншо езишни, бадий персонажига таъриф беришни ўрганишлари керак.

Нутқнинг грамматик тузилишини шакллантириш

Ушбу бўлим талабларини жорий қилиш болаларнинг актив нутқига тилнинг асосий грамматик воситаларини киритишни, уларни тизимлаш ва мустаҳкамлашни таъминлаши керак. Бўлимда берилган материал грамматик минимум ҳисобланиб, уни амалда ўзлаштирилиши коммуникация воситаси бўлмиш тилни ўрганиб олишнинг зарур шартларидан биридир.

Ўқитишнинг бошланғич босқичида тилни амалий ўзлаштириш вазифасига биноан, ушбу бўлимда бирламчи омил бўлиб грамматик маъно, иккиламчи бўлиб тил ифодалаш воситалари қабул қилинган. Болалар билимига қўйилган талабларда амалга оширилган грамматик категорияларнинг шакл ва мазмун бирлиги принципи биринчи навбатда уларни маъно томонини ўзлаштиришни таъминлайди. Ўқувчилар ўз фикрларини ифодаловчи грамматик воситаларини ўзлаштиришлари учун ушбу бўлим дастури маълум талаблар тизимини таклиф қилади. Ушбу талабларни амалга ошириш аввал алоҳида олинган шрамматик қонуниятлари ўрганиши, кейинчалик эса уларни тизимланишини таъминлайди.

Грамматика ва имло

Мактаб анъанасига биноан мустаҳкамланиб қолган ушбу бўлим номланиши маълум маънода шартли бўлиб, кўп режали ишмазмунининг фақатгина бир қисмини акс эттиради. Бунда эса аввал ўзбек тилини элементар, кейинчалик эса тизимли равишда ўрганиб олишни дастур талабларига биноан амалга оширилади. Грамматикани элементар курси биринчи ўринда тил тизими қонуниятлари ҳақида назарий билимларни эмас, балки шу тизимнинг барча томонларини акс эттирувчи тил фактларини таҳлилини назарда тутди. Шунга биноан, бу бўлим бўйича иш болалар нутқ ривожлантириш давомида ўзлаштириб олган грамматик қонунларни мустаҳкамлашга, тил тизими билан дастлабки танишишга қаратилган. Грамматиканинг бошланғич курси болаларга катта сифларда систематик курсни ўрганиш учун асос бўлиб хизмат қилади.

Талаффузга ўргатиш

Талаффузга ўргатиш тил дастурининг барча бўлимлари билан боғлиқ. Ўқувчилар оғзаки нутқининг талаффуз томонига қўйилган систематик талаблар «Эшитиш қобилиятини ривожлантириш ва талаффузга ўргатиш» дастурида берилган. Талаффузга ўргатиш овоз, товуш, сўз ва жумлаларни талаффуз қилиш ишларини ўз ичига олади, бу эса нутқ вақтида тўғри нафас олиш машқларини бажариш, орфоэпик нормалани амалий ўзлаштириш ишлари билан бирга олиб борилади. Норма баландлик, куч, тембрдаги овозни шакллантириш машқлари ҳам назарда тутилган. Ўқувчиларда сўз, логику урғу, интонация, нутқ темпи соҳасида амалий малакалар қилинади. Сўзнинг товушли таркибини ўзлаштиришга ердам берадиган машқларга катта эътибор қаратилади.

4- & Тайерлов босқичда она тилини ўқитиш

Тайерлов синфда 1-чи ва кейинги сифларда ўқув материални муваффақиятли ўзлаштирилиши учун замин яратилади. Мазкур даврда дастлабки нутқий мулоқот куртаклари ривожланади, нутқни тилнинг қуриниши сифатида қабул қилишга ўргатилади.

Мазкур босқичнинг тилга ўргатиш вазифаларини қуйидагича белгилаш мумкин:

-коммуникатив малака ва сўз -мантиқ тафаккурини ривожлантириш; нутқни дактил ва оғзаки шаклини ривожлантириш; мулоқотда нутқнинг турли шаклларида фойдаланиш малакаларини ривожлантириш; савод (ўқиш ва езиш)ни ўргатиш. Тайерлов синфда тилга ўргатиш жараени махсус дарсларда ва барча ўқув фанлар дарсларида амалга оширилади. Она тилига ўргатиш қуйидаги бўлимларни ўз ичига олади: -дактил нутқни ривожлантириш; -оғзаки нутқни ривожлантириш; -савод(ўқиш ва езиш)ни ўргатиш.

Бундан ташқари, нутқни ўстириш иши синфдан ташқари машгулотларда, ўйин, экскурсия, кузатувларни олиб бориш, ўсимлик ва жониворларни парвариш қилиш чоғида ташкил этилади. Бундай машгулотларнинг асосий мақсади- оғзаки дактил шаклидаги кундалик сўзлашув нутқни ўстиришдир. Дарсларда эгалланган нутқий билим малакаларни мустаҳкамлаш, янги нутқий материални турли фаолиятлар жараенига кириши- ўқитувчининг асоси вазифаси бўлиб қолади.

Дарсдан ташқари вақтда нутқ ўстиришга оид ишни тарбиячи ташкил этади.

Ўқувчиларни она тилига ўргатиш муваффақиятли бўлиши учун болаларнинг мулоқот қилиш эҳтиёжини ҳисобга олиш ва ундан фойдаланиш, ўқувчилар фаолиятини ташкил этиш ва нутқий шароитни яратиш воситасида коммуникатив тизимни жорий қилиш талаб этилади.

Уқув, меҳнат, маиший, ўйин, предмет-амалий фаолиятлар жараенида мулоқот қилиши эҳтиёжи юзага келади, нутқ ривожланади. Жамоа бўлиб ишлаш шароитида, предмет амалий фаолият жараенида болаларнинг умумий ва нутқий тараққиети, коммуникатив малакаларнинг ривожланиши жадаллаштирилади.

Нутқий шароитнинг яратилиши деганда атрофдагилар нутқининг ,нутқий режимининг, болаларнинг мулоқотга тайерлигининг мавждлиги назарда тутилади.

Дактил нутқни ўргатиш

Таълим дастурининг «Теварак атроф билан таништириш ва дактил нутқни шакллантириш» бўлимида тайерлов синф ўқувчилар билим ва малакаларига қўйиладиган талаблар акс эттирилган.

ўқувчилар ўз синф хонаси ва мактабнинг бошқа хоналарида мўлжал олишни, маданий ҳулқ қоидаларини билиши, ўзининг, ўртоқларининг, ўқитувчи ва тарбиячининг, оила аъзоларининг исмларини билиши ва айтиши, ўқув қуроллар, сабзавот ва мевалар, озиқ овқатларни, тана аъзоларини, кийим ва кечакларни, уй хайвонларини билиши, атрофдагиларнинг исми ва фамилиясини сўрашни билиши, об-ҳаво кузатувларини олиб бориши, миллий байрам ва анъаналарини билиши, топшириқларни тшуниши ва бажариши, ўқитувчи ва ўртоғига савол ва илтимос билан мурожаат этиши, оддий саволларни тушуниши, уларга жавоб бериши, бажарилганлари ҳақида маълум қилишни билиши, кузатув натижалари ҳақида сўзлаб бериши керак.

Мазкур дастур талаблари ва нутқий материал дактил нутққа ўргатиш жараенида мураккаблаштирилиб боради.

Биринчи чоракда ўқувчилар феъл билан ифодаланган *тур, ўтир, бер, ол, бор* каби содда топшириқларни бажарадилар. Сўнг жумлага тўлдирувчилар киритилади: *шар расмини чиз, уйнинг расмини епиштир*. Бир вақтнинг ўзида болалар топшириқларни тушуниш ва бажариш билан бирга ўртоқларига мустақил равишда мурожаат этишга ўрганадилар: «Рустам, илтимос қаламни бер.». «Зиеда, сени Валида опа чақиряпти». Дастур талабларининг мураккаблаштирилиши идрок қилинаётган ва фаол нутқнинг нисбий миқдорининг ўрзгаришини назарда тутди. Агар таълимнинг дастлабки босқичида (биринчи чорак бошида) топшириқни тушуниш ва бажариш асосий вазифа бўлса, иккинчи ва учинчи чоракда экспрессив(гапириш) нутқнинг ҳажми кенгаяди, тайерлов синфнинг оҳирига келиб, ўқувчилар дастурда белгиланган лугатни тўлиқ қўлламоғи лозим.

Нутқнинг дастлабки шакли сифатида дастур асосини ташкил этган диалогик нутқ (- Коптокни бер. -Ма. -ўйнасанми? ҳа.), шунингдек, ундов гаплар(Тур. ўтир, Бор. Бу ерга кел.)қўлланилади. Диалогик нутқ ва ундов гапларнинг ишлатилиши бевосита мулоқот қилишга, сўз ва фразаларнинг маъносини тушунишга ердам беради. Дастурда берилган турли жумлаларнинг намуналари дактил ва оғзаки нутқ учун типологик намуналар бўлиб хизмат қилади. Намуналар асосида бир ҳил турдаги гаплар тузилади. Дактил нутққа оид лугат болаларнинг оғзаки нутқини ўстиришга хизмат қилади.

Дактил нутққа ўргатиш ўқишнинг биринчи кунлариданоқ дактил нутқ дарсларида ва турли фаолият (маиший, меҳнат, ўйин, ўқув, предмет амалий фаолият)ларда олиб борилади.

Дактил харфларни ўрганиш учун алоҳида вақт ажратилмайди, Дактиллаш малакалари бевосита мулоқот қилиш жараенида ривожланади. ўқитувчи билан муомалага киришиш пайтида дактил шаклидаги сўз ва фразаларни ўзлаштирадилар. ўқитувчи болаларнинг турли фаолиятларини ташкил этиб, уларга мурожаат қилади: Тур. ўтир. Енимга кел. ва х.к. Болалар бу сўз ва гапларни босма ҳарф ва дактил шрифт билан езилган жадвалчалардан ўқийдилар. ўқувчи сўзни ўқийди.ўқувчилар тақлид қилиб сўзни оғзаки ва дактил равишда ифодалайди. Тақлид асосида дактиллаш- сўзни ўзлаштиришнинг биринчи босқичидир. Кейинчалик бундай шароитда болалар мустақил дактиллаб, гапиреди.

Гапириш эҳтиёжи ўқувчиларда бирорта ўйинчоқни қўлга киритиш иштиёқи бўлганда юзага келиши мумкин. Масалан, ўйин бурчагидаги йиғма жилдга ўйинчоқларнинг номи, «ол», «бер» каби феъллар езилган жадвалчалар солинади. ўқувчи ўйинчоқни сўраб мурожаат қилганда, ўқитувчи илтимосини нутқ орқали баен этишни таклиф этади. ўқувчи езувли жадвалчани ўқийди, сўнг ўйинчоқни олади.

ўқитувчи ва тарбиячи доимий равишда, турли фаолиятларни ташкил этиш чоғида ўқувчиларни янги сўз ва иборалар билан таништирмоғи, сўзларни ишлатишга ўргатмоғи керак. Бунинг учун ўйин ва синф хоналарида, етоқхонада, ошхонада, ечиниш хонасида турли сўз ва гаплар езилган жадвалчалар жилдларга солинади. Бу нутққа болаларнинг эътибори доим қаратилади.

Болалар сайрга хозирланаётганда тарбиячи «Пальтони кий», «Шапкани кий», «Тугмаларни тақ.», «Шарфни боғла» дейди. Нонушта, тушлик , кечки овқат пайтида ўқувчилар ол, ич, е каби феъллар, нон, каша, шўрва, ош, чой каби отлар ва тоза, озода, ўзим каби бошқа сўз туркумларини ўзлаштирадилар. Кузатувлар, теваарак атроф билан танишиш жараенида ўқувчилар топшириқларни тушуниш ва бажаришни (Гулларга сув қуй. Балиқларни боқ.), саволларга жавоб беришни ўрганадилар.

ўқувчиларни дактил нутққа ўргатишда нутқий материал (қўлдан ва лабдан) кўриш ва эшитув орқали қабул қилиниши керак. ўқитувчи дактил-оғзаки сўзлашув мулоқотни амалга ошириб, болалардан ҳам шуни талаб этади. ўқувчилар барча ўзлаштириладиган нутқ материалини оғзаки айтиб, дактиллаши керак. Биринчи чоракда нутқ товушларини талафуз эта олмаётган пайтида, улар ўқитувчи артикуляциясига тақлид қиладилар. Аста секик ўрганилган товушлар нутққа киритилади. Оғзаки нутқ дактил нутқнинг ривожланиши асосида ягона нутқий материал негизида шаклланади.

Бошқа ўқув фанларда- математика, ритмика, расм, жисмоний тарбия дарсларида ўқувчилар она тили дарсларида эгаллаган билим ва малакаларни мустахкамлаб, фанга оид лугатни ўзлаштирадилар.

Эътироф этилганидек, предмет амалий фаолият дактил нутқнинг ривожланишини таъминлайди. Бундай дарсларда сузлашув нутққа табиий эҳтиёж пайдо бўлади, ўқувчилар нутқий материалнинг асосий қисми билан таништирилади. ўқувчилар расм чизади, аппликация қилади, лой ва пластилиндан нарсалар ясашади. Тасвирий фаолият жараёнида болаларда ўз илтимосини баён этиш бўлади (Илтимос, шаблонни беринг), савол бериш (Уйнинг ранги қанақа?) эҳтиёжи пайдо бўлади. Масалан, ўқувчилар «Мевалар» мавзусида аппликация қилади. ўқитувчининг столида турган олма енига «олма» езуви қўйилади. Дарснинг давомида жадвалча болаларнинг кўз олдида бўлиб, улар бир неча марта дактил равишда уни дактил ва оғзаки ўқийдилар. Шундай қилиб, ўқувчилар сўзни

ўзлаштириш билан бирга дактиллаш малакаларини ривожлантиради.

Нутқ ўстиришга оид синфдан ташқари машғулотларда ўқувчилар дактил оғзаки сўзлашув мулоқот қилиш имкониятига эга бўладилар.

Дактил нутқ дарсларида ўқувчилар сўз, гапларнинг маъносини ўзлаштирадилар. ўқитувчи дарсга керакли

жиҳозларни : дактил алифбони ,харфлар алифбосини, ўқитувчи, тарбиячи,болалар исмлари , мулоқот ўчун зарур бўлган сўз ва жумлалар езилган жадвалчаларни тайердайди. Агар болалар тайерлов синфга келган болалар дактиллаш малакаларига эга бўлса, биринчи чоракдан бошлаб, босма харфларда езилган сўз ва гаплар ишлатилади.

Дарсларда нутқий материални дактил шаклида, сўнг оғзаки равишда ўзлаштирилишини таъминлайдиган бир нечта усул қўлланилади. Биринчиси- сўзлаш иштиёқини вужудга келтирадиган шароит яратиш. Бу усул ердамида сўз ва гапларнинг маъноси очиқ берилади, чунки нутқ материали турли шароит ва фаолиятда кўп марта ишлатилади. Масалан, биринчи чоракдан ўқувчилар «бер» сўзини ўзлаштириши ва бу сўз ердамида илтимосини баён этиши керак. ўқитувчи «бер» сўзининг кўп маротаба қайтарилиши учун шароит яратиб беради. ўқитувчи ўқувчига «Уйнинг расимни чиз»-дейди. ўқувчи топшириқни бажаришга тайер, лекин унда қалам йўқ. У жадвалчаларга қараб, «қалам беринг» дейди. Еки ўқитувчи, «Алифбени олиб, ўқинг»-дейди. Бироқ ўқувчилар столида китоб йўқ, китоб ўқитувчининг столида. ҳар бир ўқувчи ўқитувчига илтимос билан мурожаат этади: «алифбени беринг».(жадвалча ердамида).

Қар ўқувчиларни саволларни мустақил равишда беришни ўргатиш мушкул вазифадир. Савол бериш малакаси барча ўқув жараён

давомида, савол берадиган вазиятни яратиб ривожлантирилади. Масалан, ўқитувчи синфга чиройли қутичани олиб киради. ўқувчилар қизиқишни билдириб, «Нима бор, кўрсатинг»-дейди. ўқитувчи кўлидаги кўғирчоқ ширма орқасида турли ҳатти-ҳаракатларни бажаради: юради, ўқийди, югуради. Ширма ортида нима қилинаётганини билиш учун «кўғирчоқ нима қиляпти?»-деган саволни жадвалча ердамида бериш керак.

Бошқа бир усул- табиий вазиятдан фойдаланиш- сўз бойлигини кенгайтириш ва сўз маъносини ўзлаштиришга ердам беради. ўқитувчи ўқувчига топшириқ беради: «Машина сўзини айт». ўқувчи қийналаётганини кўриб, «Эсдан чиқардим»-деб дактиллайди. ўқувчилар такрорлайди: «Вали эсдан чиқарди». Учта қалам келтириш вазифаси берилади. Озода қалам ўрнига ручка олиб келади. «ҳато қилдинг, нотўғри» дейди ўқитувчи. Озода такрорлайди «ҳато қилдим». Келмаган ўқувчини сўраб, «Одил қани?»-дейди. «Дафтар қани? Кеча қаерга бордингиз?»-деб сўрайди ўқитувчи.

Тайерлов синф дактил нутқ дарсларида методик усуллардан бири сифатида дидактик ўйинларни қўллаш мақсадга мувофиқ. ўйинлар жараенида дактиллаш малакалари, предметлар, уларнинг белги ва сифатлари, вазифалари ҳақида билимлари мустаҳкамланади. ўйин дарснинг учдан бир қисмини эгаллаб, дарснинг мақсад ва вазифаларига жавоб бериши керак.

ўйин қайси мақсад билан ўтказилмасин, уни ўтказишда қатор талабларга риоя этмоқ зарур. Биринчи навбатда ўқитувчи ўйиннинг мақсадини аниқ белгилаб, дидактик ва нутқий материални танлаши керак. ўқитувчининг ўзи ўйинга ва болаларнинг ўйин фаолиятига эмоционал муносабатда бўлиши керак. ўйин жараенида ўқитувчи болаларнинг ҳис-туйғуларини ҳисобга олган ҳолда қоидаларга риоя этилишини талаб қилади. ўйинни тугатиб, якун ясаш, яхши ўйнаганларни рағбатлантириш, ютказган болаларни руҳини кўтариш керак. ўйинни такроран ўтказишда ўни қандай ўзгартирилишини ўйлаб кўриш зарур: бошқа материал танлаш, янги қоидани киритиш, нутқий материални кенгайтириш ва х.к. Айрим дидактик ўйинларни болалар ўзлари ўтказиши мумкин. (ўйинлар мазмуни 6-бобда келтирилган). «Нима йўқолди?», «Топинг-чи», Топшириқ ва саволли карточкалар каби дидактик ўйинлар сўзлашув ва боғланган нутқини ўстиришга яхши ердам беради.

ўйин тарзидаги топшириқли жадвалчалар қар болаларнинг оғзаки нутқини ўстиришга катта ердам беради. Болаларга таниш бўлган нутқдан фойдаланиб янги, қизиқарли топшириқларни тузиш мумкин.

Бундай ўйинлар болаларни зериктирмасдан, уларнинг нутққа бўлган қизиқишини таъминлаш мақсадида «Кичик ўқитувчи», «Топширикни бер» ўйинлари ўтказилади. Дастлабки босқичда ўқувчилар гапларни езувли жадвалчалардан ўқийди, икки-уч марта такрорланишидан кейин эса сақлаб қолиб топшириқларни беради, сўнг мустақил равишда топшириқларни беради.

Дактил нутқ дарсларида сўзларни намуна асосида ва намунага таянмаган ҳолда қирқма алифбодан тузишга ўргатилади. Сўзни тузишдан аввал, ўқувчилар бир неча марта ўқитувчи билан бирга, сўнг мустақил равишда сўзни дактиллайди. Сўз тузилгандан сўнг, уни бир неча марта дактил равишда тузади. қирқма алифбо билан ишлаш дактил нутқ, езув, ўқиш дарсларининг муҳим қисми ҳисобланади.

Савод ўргатиш

Тайерлов синфда савод ўргатиш ўқиш ва езувга оид дастлабки билим ва малакаларни шакллантиришни назарда тутаяди. Энг аввало ўқувчилар қирқма алифбодан тузилган сўзларни тузиш ва ўқишни ўрганади. Бу иш оғзаки ва дактил нутққа ўргатиш жараенида амалга оширилади. Иккинчи чоракда ўқувчилар ҳарфларнинг элементларини, оддий езув ҳарфларни ва улардан тузилган сўзларни езадилар.

Савод ўргатиш дарсларида ўқитувчи қуйидаги вазифаларни амалга ошириши керак:

қирқма алифбодан сўз ва гапларни тузишни; Китобдан сўз ва гапларни ўқишни;

3-4 гапдан иборат матнларни ўқиб, саволларга жавоб беришни; хусниҳат малакаларини, сўз ва гапларни чиройли езишни; езма равишда илтимомини баён этишни, саволга жавоб беришни ўргатиши зарур.

Қар болаларга савод ўргатиш хусусиятлари шундан иборатки, ўқиш ва езув малакалари предмет амалий фаолият ва дактил нутқ дарсларидаги сўзлар ва тушунчаларни ўзлаштирилиши билан бир вақта ривожланади. Мустақил равишда дактиллаб ав қирқма алифбодан сўзлар ясаб қар бола анализ ва синтез қилишни ўрганади. Кейинчалик аналитик-синтетик фаолият такомиллашиб боради. ўқиш жараенида таҳлил ва синтез кетма-кет алмашади. Сўзни езиш учун ўқувчи аналитик ишни олиб бориши керак: сўзни бўғинларга ажратиш,товушларни ажратиш, товушларни ҳарфлар билан ифодалаш, қирқма алифбодан сўзларни тузиш, сўнг сўзни ўқиши, яъни синтезни амалга ошириши керак бўлади.

«_г

Ўқишга ўргатиш

Қар болаларга ўқишни езувдан аввал ўргатилади. Тилга ўргатиш жараенида дактил нутқ, езма жадвалчаларни ишлатилиши езув билан эмас ,ўқиш билан боғлиқдир. Езув малакаларини эгаллаш

мураккаброқ бўлиб ўқишни эгаллашга нисбатан кўпроқ вақтни талаб қилади.

ўқишга ўргатиш тайергарлиги дактил ва оғзаки нутқ дарсларида амалга оширилади. Дастурда белгиланган материал аввал оғзаки-дактил ўқилади, талаффуз малакалари ривожланганч фақат оғзаки ўқилади. ўқишга ўргатишда алифбо зарур жиҳозлардан бири ҳисобланади. Алифбонинг икки тури ишлатилади: биринчи чоракда дактил-ҳарфли, иккинчи-тўртинчи чоракларда ҳарфли алифбо қўлланилади.

ўқишга тайерланиш мақсадида қирқма алифбодан намуна асосида ва мустақил равишда сўз ва гапларни тузиш ва дактиллашни машқ қиладилар. ўқувчилар предмет номларидан ташқари оддий топшириқ- гапларни тузишга урганиши керак: Ручка(китоб, қалам, дафтар) беринг. қирқма алифбодан тузилган сўз ва гаплар албатта оғзаки ўқилади. Шундай қилиб, биринчи чоракдан бошлаб, махсус вақт ажртилмасдан, ўқувчилар ўқишни ўрганадилар.

Мазкур даврда ўқишга ўргатиш усуллари қуйидагичадир: езилган ҳарфларга , нуқталар билан кўрсатилган ҳарфларнинг сонига кўра қирқма алифбо ҳарфларидан сўзларни ифодалаш ва дактиллаш; сўзларни ва сўзлардаги бўгинларни ўқиш, сўзлар маъносини тушуниш. Масалан: қўғирчоқ , қў-гир-чоқ.;

кўрсатилган предмет, ҳатти-ҳаракат, расм асосида сўзларни оғзаки равишда баён этиш (кейинчалик езма равишда); товуш.бўгин жиҳатдан мураккаб сўзларни талаффуз этиш ва ўқишни машқ қилиш (велосипед).

Сўнг ўқитувчи 3-4 гапдан иборат бўлган кичик матнларни ўқишни ўргатади.

Тайерлов синфда онгли равишда ва тўғри ўқишни ўргатилади. ўқиш техникаси устидан ишлашда, сўзнинг тузилиши бузилмаслиги(ҳарфларни ташлаб кетиш, жойини алмаштириш бўлмаслиги) , шунингдек сўзлар равон, фонетик жиҳатдан тўғри(қисқартирилган фонемалар тизимига мувофиқ) ургу ва орфоэпия қоидаларига риоя этилишига эътибор бериш керак.

Ургу, нутқнинг равонлигини овозни кучайтириш аппаратураси ердамида қабул қилишга ўргатилади. ўқувчилар ўзининг, ўртоқлари ва педагогнинг ўқишини таққослаш имкониятига эга бўлади.

ўқишни ўргатишда овозни чиқариб ўқиш муҳим аҳамиятга эга, чунки овозни кучайтириш аппаратураси қўлланилганда ўқувчилар ўқишининг сифати ўқитувчи ва ўзи томонидан назорат қилиниши

мумкин. Овозни чиқариб ўқиш болаларни уюштиради, чунки ўқувчилар ўқитетган ўртоғининг нутқини кузатиши керак.

ўқиш малакаларини эгалланганлиги ўқилганларни онгли равишда қабул қилинишини ва матн мазмунини тушнилишини назарда тутди. Матнни тушунишини турли методик усулни қўллаган ҳолда ҳар бир дарсда текшириш керак бўлади.

Масалан ўқитувчи топшириқ беради: расмни кўриб чиқ. Расмлар тагидаги езувларни ўқиб чиқ. Расмни кўриб чиқ. Матндан расм тагига езувни топ.

ўқилган матнни онгли равишда ўзлаштирилишини текшириш учун матнга расмлар тузиш мақсадга мувофиқдир. ўқувчилар бутун матнга еки унинг алоҳида қисмларига схематик расмлар чиздириб , уни қай даражада ўзлаштирилганини текшириш мумкин. Болаларни 4-5 дақиқа давомида расмни чизиб бўлишга ўргатиш керак.

ўқилган матнларни таҳлил қилиш учун драмалаштиришни қўллаш мумкин. Матнни ўқиб бўлганидан кейин ўқувчилар ўзлари иштирок этган ҳолда еки персонажлар қўғирчоқларини , расмларни қўллаб сахналаштирадilar. Сўнг матн яна бир бор ўқилади, драмалаштириш тўғри қилинганлиги муҳокама этилади. ўқувчилар топшириқни тўғри бажарган бўлса, ҳикоя матни тўғри ўзлаштирилганидан далолат беради.

ўқилган матн мазмуни юзасидан савол-жавоб қилиш ҳам самарали усуллардан биридир. Дастлабки босқичда ўқувчиларга берилган саволларга жавобни матндан топиш мумкин. «Болалар нима қияпти?». Сўнг фаол фикр юритишни талаб қиладиган муракаброк саволлар берилади. «қандай йил фасли?».Матнни таҳлил қилиб, жавоб берадилар «қиш». ўқитувчи сўрайди «Нимага шундай деб ўйлаяпсан?» ўқувчилар матндан жавоб топади: «қор егди», «қор кўп», «Болалар қор бобо ясяпти». Дарс давомида намуна асосида жавоб бериши билан чегараланмасдан, ўқувчиларнинг фикрлашини фаоллаштириш керак. Бундан ташқари матнлар билан таништиришда тарбиявий мақсадларни кўзлаб, болаларни тажрибасини бойитиш, ҳикоя персонажлари ҳатти-ҳаракатлари ва болаларнинг юриш-туришлари солиштириш назарда тутилади.

Ҳуснихат

1-чоракда дактил нутқ ва предмет амалий фаолият дарсларида ёзув ўргатишга тайёргарлик ишлари олиб борилади.

Предмет амалий фаолият дарсларида қирқма алифбо билан ишлаш, дактиллаш жараёнида сўзнинг тузилиши билан таништирилади. Сўзнинг тузилишини билиши ёзувда тўғри акс этилишига ёрдам

беради, дактиллаш қўлнинг майда моторикасини ривожлантиради ва ёзув малакаларини эгаллашга ёрдам беради.

Предмет-амалий фаолият дарсларида ўқувчилар содда расмларни чизади, қирқиб қоғозга ёпиштиради, шаблон ёрдамида чизади, пластилин билан ишлайди, унга турли шакл беради, доира, квадрат, тўғри тўртбурчакни фарқлашга ўрганади, катакли қоғозда берилган катталиқда катакларни санаб расм чизишга ўрганади. Масалан икки катак узунлигидаги вертикал ва горизонтал чизиқларни, сўнг икки катакли квадратни, тўғри чизиқ ва нуқтани алмашиб чизиш, 3 ва 4 катакли тўғри чизиқларни чизади. Сўнг улар мураккаброқ топшириқларни бажаради: квадрат ва учбурчак шаклидаги расмларни чизади: уй, самолет, байроқчалар, овал шаклидаги (бодринг, жўжа, шар) нарсаларни чизади. Бундай фаолият натижасида ҳарфларни ёзиш учун керакли малакалар шаклланади.

ҳарфларни ёзиш 2-чоракдан бошланади.

ёзувга ўргатиш чоғида, ўқувчиларни тўғри ўтириш, қалам, ручка, дафтарни тўғри ушлаш, аввал ҳарфларни асосий элементларини, сўнг оддий ҳарфларни ёзиш ўргатилади.

ҳарфлар дастурда белгиланган тартибда ёзишга ўргатилади. ҳарфлар ёзуви онгли равишда ўзлаштирилиши керак, ҳарфлар ёзувини тушунтириб бера олмаса ҳам ҳатоларни кўра билиши керак.

ёзувни ўргатиш қуйидаги тартибда ўтказиш мумкин: Девордаги жилдга қўйилган болаларга таниш бўлган сўз оғзаки ёки дактил ўқилади, тегишли предмет ёки расми

кўрсатилади. ўқитувчи ўрганиладиган ҳарфни ажратиб, дактилема ва товуш билан солиштиради. ўқувчиларга қирқма алифбодан сўз яшаш бюрилади. ўқувчилар ҳарфнинг сўздаги ўрнини кўрсатиб, сўзни бўғинларга бўлиб, ҳарфни ажратиб, сўзни яшаши керак бўлади. ўқувчилар ҳарфнинг намунасини кўриб чиқиб, контурини доскада ва ҳавода чизади, сўнг дафтарларда ёзилган ҳарфларнинг контурини чизиб чиқади.

ўқитувчи ҳарфлар элементини ёзилишини кўрсатиб ўқувчиларни доскага ёзиш учун чақиради. ўқувчилар дафтарда ҳарфлар элементини ёзади. Сўнг улар бошқа элемент ва бошқа ҳарфни ёзишга ўтади. ўқитувчи ҳарфни яна ёзади, ўқувчилар доскадаги ва дафтардаги ёзувни солиштиради. ўқитувчи ёзилганларни кўриб чиқиб, йўл қўйилган ҳатоларни кўрсатиб беради. ўқувчилар ҳарфни бир неча марта ёзади. ўқитувчи кўриб чиқиб, ҳарфни қаторнинг охиригача ёзишни руҳсат беради. Дарснинг ўртасида жисмоний дақиқа ўтказиш мақсадга мувофиқ.

Тўртинчи чоракда ўқувчилар содда гапларни кўчириб ёзади, расмлар ёрдамида гаплар тузиб, дафтарга ёзадилар. Предмет амалий фаолият дарсларида ўқитувчи ёрдамида буюртма тузиб, уни ёзиши керак. Сўзларни кўчиришдан олдин ва кўчириш пайтида сўзларни бўғинлаб ўқилиши сўзни эсда сақланиб қолишига ёрдам беради.

Ўқитувчи савод ўргатиш дарсларида фаолият турларини алмаштириб туриш, яъни ёзув ва ўқиш машқларини алмашиш, дидактик ўйинлар ўтказиш, вазифаларни тўғри бажарган ўқувчиларни рағбатлантириш зарурлигини эсда тутиши керак.

Эшитишда нуқсони бўлган болаларни ўқитиш ва тарбиялаш ўзига хос хусусиятга эга. Бу хусусият уларнинг физиологик ва психологик ривожланиши, эшитувнинг пасайиш даражасини ҳисобга олган ҳолда таълимни янгича ташкил қилиниши, унинг ўйин ва кўргазмали дидактик қуроллар асосида қурилганлиги, таълим билан ўйин уйғунликда ўзаро мунтазамликда олиб борилиши билан ифодаланиди.

Таълим жараёнида ўйин ва кўргазмали қуролларнинг ишлатилиши кўргазмалилик, тушунарлилик, изчиллик принципларга риоя этилишини таъминлайди.

Кўргазмали қуроллар ва ўйинлар боланинг тафаккури, хотираси, ҳаёли, нутқи, ҳиссиётини ривожланишига, яъни унинг шахсини шаклланишига ёрдам беради. Дидактик ўйин асосий фаолият тури сифатида инсон ҳаётининг барча даврларида, шу жумладан мактаб даврида ҳам кенг қўлланиши керак. ўйин фаолиятида ўқув фанлар бўйича билим ва малакалар пухта эгалланади. Атрофдаги муҳит билан, табиат ҳодисалари, манзаралари, буюмлар, қуш ва ҳайвонлар, ўсимликлар дунеси билан танишади. Инсон фаолияти, меҳнати, турмушидан бохабар бўлади. ўйин жараёнида бола фақат ташқи муҳит билан танишиб, уни ҳис этиб қолмасдан, балки бу воқеа-ҳодисаларга нисбатан ўз муносабатини билдиради. Унинг яхши-ёмонлигини, мақбул еки номақбуллигини, ёқимли ёки ёқимсизлигини фарқ қилишга ўрганиб боради. ўқувчи фаолиятида унинг меҳнати-ўқиш ва ўрганиши ўйин билан шу қадар бирикиб кетадики, баъзан улар орасидаги тафовутни сезиш қийин бўлади.

Дидактик ўйин болаларнинг ақлий фаолиятини ривожлантиришга хизмат қилади. ўйинлар уларнинг маънавий ва ахлоқий камолотида, уларнинг мукамал инсон бўлиб камол топишида гоят катта тарбиявий таъсир қудратига эгадир. ўйин тимсолида болалар жамоа бўлиб яшашга, уюшқоқликка, биргаликда ижод қилишга, ҳамкорликда ишлашга ва мустақилликка ўрганадилар. Ахлоқий сифатлар/1 ва тушунчалари, фазилатлари таркиб топади. ўйин қоидаларига қатъий риоя қилишга интизомга ўрганадилар. Уларда дўстлик, иноқлик ҳис-

туйғлари ривожланади. Уларнинг эстетик завқлари ўсади, турли касбу-корларга бўлган қизиқиши ортади, дунёқараши шакллана бошлайди.

Таълим жараенида қўлланиладиган дидактик ўйин ва кўргазмали куроллар асосан таълим жараенини болаларнинг ёш хусусиятлари ва тайергарликларига қараб самарали ташкил қилишга, уларга билим ва маълумот беришни енгиллаштиришга, таълимда кўргазмалиликни таъминлашга қаратилган бўлиб, болаларни ўқув материал билан ортиқча банд қилиб қўймаслик, толиқтирмаслик ва зериктирмаслик имкониятини яратади, дастур материалларни ўзлаштиришда қулайлик туғдиради. Дидактик ўйинлар болаларнинг ақлий фаолиятини, онгини ўстиришга, ларнинг фикрий ташаббускорлигини оширишга хизмат қилади. ўқувчиларнинг ҳис-туйғуларини шакллан-тиришга, уларнинг сезги аъзоларини (сезиш, кўриш, эшитиш ва бошқалар) фаолиятини фаоллаштиришга ёрдам беради. Бола миясини машқ қилишга, тафаккурини теранлаштиришга ўргатади. Унинг идроки, зехни, фаҳм-фаросати, хотираси, иродаси, билим олиш иштиеқи ва эҳтиежи мустаҳкамлана бошлайди, зийраклиги, ихтиерий диққати, топқирлиги, ташаббускорлиги ошиб боради. Бола истеъдоди, ижодий қобилияти намоён бўла бошлайди. Олган билимларини ўз фаолиятида , меҳнат ва ўйинда синаб кўриш эҳтиежи пайдо бўлади.

Сўзли дидактик ўйинлар болаларнинг оғзаки, ёзма, дактил нутқларини ўстириш билан бирга, уларнинг фикрлаш фаолиятини фаоллаштиради, тушунчаларнинг аниқ бўлишига ёрдам беради. Сўзли дидактик ўйинлар ҳам бошқа ўйинлар сингари нарсалар ҳақида, табиат воқеа ва ходисалари, турли касб-хунар туғрисида билимларни кенгайтиришга хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Л.М.Быкова Методика обучения русскому языку в школе для глухих детей М.1991
2. Б.Д.Корсунская Развитие речи глухих дошкольников М.1981
3. Л.П.Носкова Развитие речи детей в дошкольном отделении школ-интернатов для глухих детей М.1981
4. Л.П.Носкова Коррекционное обучение как основа личностного развития аномальных дошкольников М.1989
5. И.В.Колтуненко Развитие речи глухих дошкольников М.1980
6. А.Г.Зикеев Обучение учащихся подготовительного, 1-4 классов школы глухих М 1984
- Т.Ф.Ф.Рау, Н.Ф.Слезина Методика обучения произношению в школе глухих М. 1984
8. В.И.Бельтюков Чтение с губ М 1970
9. Ф.Ф.Рау Устная речь глухих М. 1973

- Ю. Ф.Ф.Рау Методика обучения глухих устной речи М.1976
11. Е.И.Тихеева Развитие речи детей М.1972
 12. А.М.Бородич Методика развития речи детей М.1974
 13. Л.А.Головчиц Дошкольная сурдопедагогика М.2001
 14. П.Юсупова Мактабгача тарбия педагогикаси Т.2002

Введение

I глава Теоретические основы обучения глухих языку.

& 1 Задачи обучения глухих дошкольников речи.

& 2 Формы речи, используемые в процессе развития речи глухих дошкольников

II глава Развитие речи глухих дошкольников в первоначальный период обучения.

& 1. Упражнения на развитие подражания.

& 2 Игры и упражнения на дактилирование.

III глава Развитие речи в процессе организации различных видов деятельности.

& 1 Развитие речи в процессе организации режима дня.

& 2 Развитие речи в процессе занятий физической культурой.

IV глава Уточнение понятий, формирование представлений, работа над словом.

& 1 Упражнения на развитие речи

V глава Дидактические игры и наглядные пособия по развитию речи по развитию речи

& 1 Игра «Лото»

& 2 Карточки с заданиями и поручениями.

VI глава Методика развития речи детей с нарушениями слуха.

& 1 Задачи развития речи связной речи глухих дошкольников.

& 2 Методика развития связной речи детей с нарушениями слуха.

VII глава Развитие речи в подготовительном классе

& 1 Цели и задачи обучения языку детей с нарушениями слуха.

& 2 Знакомство с языковой системой.

& 3 Содержание обучения языку

& 4 Обучение языку в подготовительный период.

Мундарижа

Кириш

1 Боб Эшитмайдиган болаларга она тилини ўргатишнинг назарий асослари.

- & 1 Мактабгача ёшдаги эшитмайдиган болалар нутқини вазифалари.
- & 2 Эшитмайдиган болалар нутқини ўстириш жараёнида қўлланиладиган нутқ шакллари.
- II боб Дастлабки даврда эшитмайдиган болалар нутқини ўстириш.
- &1. Тақлидчиликни ривожлантирувчи машқлар.
- &2 Дактиллашга ўргатувчи ўйин ва машқлар.
- III боб Болаларнинг турли фаолиятини ташкил этиш жараёнида нутқини ривожлантириш.
- &1 Кун тартибини ташкил этиш жараёнида эшитмайдиган болалар нутқини ўстириш.
- &2 Жисмоний жиҳатдан тарбиялаш жараёнида эшитмайдиган болалар нутқини ўстириш;
- IV боб Тушунча ва тасаввурларни шакллантириш, сўз устида ишлаш.
- & 1 Нутқ ўстиришга оид машқлар.
- V боб Нутқ ўстиришга доир дидактик ўйин ва қўлланмалар.
- & 1 «Лото» ўйини
- & 2 Топшириқлар ёзилган карточкалар.
- VI боб Эшитишда нуқсони бўлган болалар нутқини ўстириш методикаси. & 1 Мактабгача тарбия ёшдаги эшитмайдиган болалар нутқини ўстириш вазифалари.
- &2 Эшитмайдиган болаларнинг боғланишли нутқини ўстириш вазифалари.
- VII боб Мактабга тайёрлов синфинда нутқни ўстириш .
- &1 Тайёрлов синфда она тилини ўқитиш мақсад ва вазифалари.
- & 2 Она тилини ўқитиш тизими билан таништириш.
- &3 Она тилини ўқитиш ишининг мазмуни.
- & 4 Тайёрлов даврда она тилини ўқитиш.

